

**AHLÂK-I MANSÛRÎ ADLI ESERİ
BAĞLAMINDA MÎR GİYÂSEDDÎN MANSÛR
DEŞTEKÎ'NİN AMEL-İ HİKMETİ VE
MAHİYETİ**

Nilüfer Asude KURT
Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışmanı: Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ
Ekim-2024
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AHLÂK-I MANSÛRÎ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA MÎR
GIYÂSEDDÎN MANSÛR DEŞTEKÎ'NİN AMEL-İ
HİKMETİ VE MAHİYETİ

Hazırlayan
Nilüfer Asude KURT

Danışman
Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ

AFYONKARAHİSAR 2024

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Ahlâk-ı Mansûrî Adlı Eseri Bağlamında Mîr Gıyâseddîn Mansûr Deşteki’nin Amel-i Hikmeti Ve Mahiyeti**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31/10/2024

İmza

Nilüfer Asude KURT

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Nilüfer Asude KURT
	Numarası	210614110
	Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Programı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Ahlâk-ı Mansûrî Adlı Eseri Bağlamında Mîr Gıyâseddîn Mansûr Deşteki'nin Amel-i Hikmeti ve Mahiyeti
Tez Savunma Sınav Tarihi		31.10.2024
Tez Savunma Sınav Saati		16:30

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

AHLÂK-I MANSÛRÎ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA MÎR GİYÂSEDDÎN MANSÛR DEŞTEKÎ'NİN AMEL-İ HİKMETİ VE MAHİYETİ

Nilüfer Asude KURT

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Ekim, 2024

Danışman: Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ

Mîr Gıyâseddîn Mansûr, aklî ilimlerdeki başarısı nedeniyle insanlığın üstadı, üçüncü muallim ve filozofların sonuncusu olarak nitelendirilir. Onun ahlak felsefesi alanındaki çalışmalarından biri de *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eseridir. Çalışmamızın konusunu Mîr Gıyâseddîn Mansûr'un *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eseri bağlamında felsefî görüşleri oluşturmaktadır. İslam ahlak tarihiyle ilgili literatürde içeriği hakkında yeteri kadar bilgilerin yer almamış olması, böyle bir çalışmaya yönelmemizde etkili olmuştur. Çalışmamız konuyla ilgili genel ve özel kaynak ve araştırmalardan faydalanılarak analiz ve sentez yöntemiyle vücuda getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Ahlak, Safeviler, Mîr Gıyâseddîn Mansûr, Ahlâk-ı Mansûrî,

ABSTRACT

THE WISDOM AND ITS NATURE OF MÎR GİYÂSEDDÎN MANSÛR DEŞTEKÎ IN THE CONTEXT OF HIS WORK NAMED AHLÂK-I MANSÛRÎ

Nilüfer Asude KURT

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES**

October, 2024

Advisor: Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ

Mîr Gıyâseddîn Mansûr is described as the master of humanity, the third teacher and the last of the philosophers, due to his success in rational sciences. One of his works in the field of moral philosophy is his work called Ahlâk-ı Mansûrî. The subject of our study consists of Mîr Gıyâseddîn Mansûr's philosophical views in the context of his work titled Ahlâk-ı Mansûrî. The fact that there is not enough information about its content in the literature on the history of Islamic morality has been effective in our turning to such a study. Our study was created by analysis and synthesis method, making use of general and specific sources and research on the subject.

Keywords: Philosophy, Ethics, Safavids, Mîr Gıyâseddîn Mansûr, Ahlâk-ı Mansûrî,

ÖN SÖZ

İslam Felsefesi'nin pratik felsefe kategorisinde yer alan ahlak; hem bireysel, hem de toplumsal alanı düzenlemeye yönelik ilimlerdenidir. Kişinin kendi nefsini aşırılıklardan arındırması (*Tehzîbu'l-Ahlâk*) yönüyle bireysel, toplumun en küçük yapı taşını oluşturan ailenin ve ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumun yönetimi bakımından da toplumsaldır. Tarihi süreç içinde Nasiruddin Tûsî'den Devvânî'ye, Kınalızâde'den Muhy-i Gülşenî'ye kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak aklı ilimlerdeki başarısı nedeniyle insanlığın üstadı, üçüncü muallim ve filozofların sonuncusu olarak nitelendirilmesine rağmen, Mîr Gıyâseddîn Mansûr ve onun ahlak alanındaki eseri *Ahlâk-ı Mansûrî* ile ilgili yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Bu noktadan hareketle hem müellifin daha iyi tanıtılması hem de *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserini daha yakından tanımak amacıyla bu çalışmayı vücuda getirdik.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserin müellifi Mîr Gıyâseddîn Mansûr'un biyografisi üzerinde durduk. Üç alt bölümden oluşan bu kısımda önce müellifin kökeni, ailesinin şöhreti, yetişmesi gibi konuları ele aldık. Akabinde Akkoyunlular ve Safeviler dönemlerinde yaptığı görevler üzerinde durduk. Safevi hükümdarı Tahmasp tarafından sadaret makamına getirilişi ve görevden alınış süreçleriyle ilgili bilgiler verdik. Aynı zamanda babasının da görev yaptığı Mansûriye Medresesi'ndeki hocalığı üzerinde durduk. Son olarak değişik kategorilerde kaleme aldığı eserlerinden bahsettik. Bunları telifleri, şerhleri ve reddiyeleri diye ayrı ayrı kategorilerde ele aldık.

Çalışmamızın bel kemiğini oluşturan ikinci bölümünde ise Mîr Gıyâseddîn Mansûr'un felsefî görüşlerini genel olarak ele aldık. Onun ahlak felsefesiyle ilgili görüşlerini ise *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserini esas alarak yorumlamaya çalıştık. Bu çerçevede “*Tehzîbu'l-Ahlak*”, “*Tedbîru'l-Menzil*” ve “*Tedbîru'l-Medîne*” alt başlıklarıyla konuyu işlemeye çalıştık.

Gerek ders sürecinde ve gerekse tez aşamasında her zaman değerli görüşlerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ hocama son derece müteşekkirim olduğumu öncelikle belirtmem gerekir. Lisans döneminden itibaren felsefe alanına yönelmemde çok önemli katkıları olan ve yüksek lisans sürecinde değerli katkılarını esirgemeyen bitirme tezi danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Enes TAŞ hocama da teşekkürü borç biliyorum. Ayrıca çalışmamla ilgili değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Kemal GÖZ hocama da çok teşekkür ediyorum.

Nilüfer Asude KURT
2024, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN HAYATI ve ESERLERİ

1. HAYATI	6
1.1. DÖNEMİNDE ŞİRAZ ŞEHRİ	6
1.2. DOĞUMU VE AİLESİ	8
1.3. EĞİTİM VE ÖĞRENİMİ	9
2. YAPTIĞI GÖREVLER	9
2.1. AKKOYUNLULAR DÖNEMİ	9
2.2. SAFEVİLER DÖNEMİ	10
3. ESERLERİ	11
3.1. TELİFLERİ	11
3.2. ŞERHLERİ	13
3.2. REDDİYELERİ	13

İKİNCİ BÖLÜM

MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN AHLAK FELSEFESİ

1. AHLAK FELSEFESİ TERİMLERİ.....	15
1.1. İNSAN	15
1.2. AHLÂK	16
1.3. ETİK	17
1.4. İYİ VE KÖTÜ	18
1.5. ERDEM	18
2. KENDİNDE İYİ, BAŞKASI SEBEBİYLE İYİ	20
3. EN YÜKSEK İYİ.....	20
4. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHLAK FELSEFESİ GELENEĞİ.....	20
4.1. ÂDÂB	21
4.2. TEDBÎR.....	24
5. MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN AHLAK FELSEFESİ	26
5.1. TEHZÎBU'L-AHLAK	26
5.1.1. Fazîletler	29
5.1.1.1. Hikmet	30
5.1.1.2. Şecaat.....	31
5.1.1.3. İffet	32
5.1.1.4. Adalet	34
5.1.2. Rezîletler.....	36
5.2. TEDBÎR-İ MENZİL	38

5.2.1. Tedbîr-i Menzil Kavramı.....	38
5.2.2. Tedbîr-i Menzil'in Amacı	39
5.2.3. Mesken Edinmenin Gerekliliği.....	42
5.2.3.1. Karı-Koca İlişkileri.....	44
5.2.3.1.1. Eş Adayını Belirleme Süreci	45
5.2.3.1.2. Gelinlerin Aile Düzenine Alıştırılması.....	50
5.2.3.2. Ebeveyn-Çocuk İlişkileri.....	54
5.2.3.3. Efendi-Hizmetçi İlişkileri.....	58
5.2.3.4. Mal-Maldâr İlişkileri	59
5.2.3.4.1. Malın Kazanılması.....	60
5.2.3.4.2. Malın Muhafazası	62
5.2.3.4.3. Malın Harcanması	63
5.3. SİYÂSET-İ MEDİNE	64
5.3.1. Şehirleşmenin Gerekliliği.....	64
5.3.2. Şehrin Düzeni ve Gelişimi için Gerekenler	66
5.3.2.1. Şehrin Temel Unsurları	66
5.3.2.1.1. Dinar	66
5.3.2.1.2. Şeriat.....	67
5.3.2.1.3. Sultan	67
5.3.2.1.4. Sevgi	68
5.3.2.2. Şehir/Ülke Yönetimi.....	69
5.3.2.2.1. Sultan'ın Görevleri.....	69
5.3.2.2.2. Bürokratların Sayısı ve Görevleri.....	74
5.3.3. Sevgi Üzerine.....	76
5.3.4. İnsanlar Birbirleriyle Nasıl İlişki Kurmalıdır?	77
SONUÇ	79
KAYNAKÇA.....	82

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

“Hikmet sevgisi” anlamına gelen felsefe; teorik/*nazarî hikmet* ve pratik/*Amelî Hikmet* olmak üzere ikiye ayrılır. *Varlık, metafizik, tanrı* gibi konular *nazarî hikmete* örneklik teşkil ederken *ahlak, siyaset* gibi konular ise *amelî hikmetin* ilgilendiği konulardandır. Bugünkü İran’ın Şiraz şehrinin Deştak köyünde âlimleriyle şöhret bulmuş bir ailede dünyaya gelen Mir Gıyâseddîn Mansûr ve onun *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eseri bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Her ne kadar bu müellifi ve eserini merkeze almakla birlikte tali derecede de olsa ahlak felsefesinin ana konularını da çalışmamızın kapsamına dâhil ettik.

Çalışmanın Önemi:

“Altının kıymetini sarraf bilir” söyleminde olduğu gibi Mîr Gıyâseddîn Mansûr; erbabınca, aklî ilimlerdeki başarısı nedeniyle “insanlığın üstadı”, “üçüncü muallim”, “filozofların sonuncusu” gibi övgü dolu niteliklerle tavsif edilmiştir. Daha on dört yaşında babasının rakibi Devvanî ile münazaraya girişebilecek kadar kendini geliştirmiş, dönemin Safevi hükümdarı tarafından sadaret makamına getirilmiş önemli bir şahsiyettir. Bütün bu olumlu özelliklerine rağmen Safevi devlet adamı Kereki tarafından görevden alınmış olması nedeniyle, onun eserleri kütüphanelerde hak ettiği yeri alamamıştır. Aynı zamanda araştırma konumuz olan *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eseri de gereken ilgiye nail olamamıştır. Bundan dolayı onun eserlerinden *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserini esas alarak bir çalışma yapmaya karar verdik. Bu çalışmanın yeni çalışmalara kapı aralaması ümit edilir.

Çalışmanın Yöntemi Kaynakları

Bilimsel çalışmalarda takip edilen yöntem ve yararlanılan kaynaklar çalışmanın başarısını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Seçilen konuya uygun bir yönteminin tercih edilmemesi farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir. Faydalanılan kaynakların doğru olarak belirlenmesi de aynı şekilde farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir.

Bu gerçeklerden hareketle biz çalışmamızda analiz-sentez yöntemini tercih ettik. Buna göre ilgili kaynaklardan araştırma konumuzla ilgili bilgiler öncelikle derlenerek analiz edilmekte sonra da daha farklı kaynaklardaki verilerle sentez edilmektedir.

Çalışmanın önemi başlığı altında da sözünü ettiğimiz gibi araştırma konumuzu oluşturan Mîr Gıyâseddîn Mansûr'un eserleri kütüphanelerde hak ettiği yeri bulamamıştır. Ayrıca müellifimiz eserlerini genellikle Farsça olarak kaleme almıştır. Bu iki sebep çalışmamızda kaynak temini işini önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Ayrıca konuyla ilgili yazılmış genel felsefe eserlerinden ve ahlak alanında yazılmış çeşitli araştırmalardan da istifade ettik.

Literatür Değerlendirmesi

Filozoflar genellikle felsefeyi nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırırlar. İslam filozoflarının “Felsefî Ahlak” başlığı altında ele aldıkları ahlakla ilgili konular, uygulamaya yönelik olması nedeniyle “Amelî Felsefe” olarak değerlendirilir. Buna göre amelî felsefenin başlıca üç konusu vardır. Bunlardan ilki, “Tehzîbu’l- Ahlak”, ikincisi “Tedbîru’l-Menzil”, üçüncüsü de “Tedbîru’l-Medîne”dir. İlk dönem İslam ahlak kaynaklarına bakıldığında bu üç kategoriden ahlak ile ilgili konulara değinilmekle birlikte ikinci ve üçüncü sırada yer alan Tedbîr-i menzil ve siyaset-i müdün konularına değinilmediği görülür. Ancak İbn Sînâ (ö. 438/1037) ile birlikte sözünü ettiğimiz eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. *Uyûnul-hikme* adlı eserinde pratik felsefeyi “Medenî, Menzilî ve Hulkî” olmak üzere üçe ayırır.¹ Ayrıca *es-Siyasetü’l-Menziliyye* adlı eserinde ahlâk, ev idaresi ve siyaset gibi konular ele alınmaktadır.²

Sözünü ettiğimiz Amelî Hikmetin ilk ayağını teşkil eden bireysel ahlak; İbn Miskeveyh’in *Tehzîbu’l- Ahlak* adlı eserinde genişçe ele alınmış ikinci ayağı olan ev idaresinden de kısmen bahsedilmiştir. Ancak kavramın üçüncü ayağı olan siyaset üzerinde pek durulmamıştır. Zaten bu eserin meşhur olmuş ismi olan “Tehzîbu’l- Ahlak”, aslında eserin adının kısaltılmış halidir. Eserin tam adı *Tehzîbü’l-ahlâk ve tathîrû’l-a’râk* şeklindedir. İsimden de anlaşıldığı üzere eserin amacı rezîletleri temizleyerek ahlakı güzelleştirmektir. Eserde Farabi’nin ayrıntılı olarak işlediği “Fazîlet/erdem” ve bunun zıttı olan “Rezîlet” üzerinde durulmuş ve hikmetin nasıl elde edileceği konusu işlenmiştir. Aynı zamanda ahlakın güzelleştirilmesi işini bir çeşit hastalıktan kurtulma olarak değerlendirdiği için “Tıbb-ı ruhânî” konularına da

¹ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037) İbn Sînâ, *Uyûnü’l-hikme*, ed. Muvaffak Fevzî el-Cebr (Dımaşk: Dârü’l-Yenabi’, 1996), 16.

² Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037) İbn Sînâ, *es-Siyâsetü’l-Menziliyye*, ts.

değirmiştir.³ Ahlakın güzelleştirilmesine dair görüşleri diğer ahlak filozoflarını etkilediği gibi özellikle Gazzâlî'yi etkilemiştir. Bundan dolayı Gazzâlî'nin felsefî ahlâka dair görüşlerini, özellikle İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk*'ının bir devamı gibi görmek mümkündür. İbn Sînâ adı geçen eserinde Amelî Hikmetin ikinci ayağı olan ev yönetimini "el-hikmetü'l-menziyye" olarak adlandırmıştır. Bu başlık altında; karı-koca ilişkileri, ebeveyn-çocuk/lar ilişkileri, efendi-hizmetçi ilişkileri ve mal-maldâr ilişkileri konuları üzerinde durmuştur. Gazzâlî (ö. 505/1111) İhyâ-u Ulûmi'd-dîn'in aileyle ilgili bölümlerinde bu ifadeyi aynen kullanmıştır.⁴

Her ne kadar İbn Sînâ sözünü ettiğimiz üçlü ayaktan söz etmiş olsa da bu işi sistemli hale getirecek olan filozof Nasîruddîn Tûsî'dir. Zaten müellif *Âhlak-ı Nâsırî*'yi yazma sebeplerinden birini İbn Miskeveyh tarafından ihmal edilen "Tedbîrû'l-menzi'l" ve "Tedbîrû'l-müdün" konularının ahlaka eklenmesi olarak ifade etmektedir. Eser üç makaleden ibaret olmak üzere oluşturulmuştur. Birincisi, bireysel ahlakla ilgili olan "Tehzîbü'l-Ahlak", ikincisi aile ahlakı veya ev idaresinden bahseden "Tedbîrû'l-menâzil" ve sonuncusu ise, şehirlerin/ülkelerin yönetiminden bahseden "Siyâsetü-Müdün"dür. İlk bölümü olan "Tehzîbü'l-Ahlak"ın, doğrudan İbn Miskeveyh'in eserinden iktibas edildiği söylenebilir. İkincisinde ise, İbn Sînâ'nın eserinde de sözü edilen karı-koca ilişkileri, ebeveyn-çocuk/lar ilişkileri, efendi-hizmetçi ilişkileri ve mal-maldâr ilişkileri ele alınmıştır. Üçüncü kısımda ise, sosyal ve siyasi ahlak konularına yer verilmiştir. Böylece Tûsî'nin başlattığı bu sistematik yaklaşım daha sonra bu alanda çalışmalar yapan İcî (ö. 756/1355), Aksarayî (ö. 791/1388-89), Devvânî (ö. 908/1502), Deştakî (ö. 949/1542), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), Karamânî (ö.985/1577), Gülşenî (ö. 1017/1608) gibi ahlak filozoflarını etkilemiş ve eserlerini aynı plana göre oluşturmalarını sağlamıştır.

Adudüddin el-İcî'nin *Risâletü'l-ahlâk* adını taşıyan Arapça eseri dört bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde nazarî ahlâk konuları yer alırken ikinci bölümünde pratik ahlak konularına yer erilmektedir. Burada müellif kara cahil durumundaki bir kimsenin matematik öğrenmekle bundan kurtulabileceğini iddia eder. "Siyâsetü'l-menzi'l" başlıklı üçüncü bölümde aile ahlakı ve yönetimi konularını ele alan

³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, ed. Züreyk (Beyrut, 1966), 102; Hümeýra Karagözoğlu, "Ahlâk Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn-i Miskeveyh'te 'Adalet' Kavramının Siyasi Yansımaları", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/2 (2009), 102.

⁴ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmet et-Tûsî (ö. 505/1111) el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1989).

eser, “Tedbîrü’l-müdün” başlıklı son bölümde ise, ülke/şehir yönetimi konularına değinir.⁵

Cemâleddin Aksarâyî’nin *Ahlâk-ı Cemâlî* adlı eseri üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde kişinin kendine karşı görevlerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümünde kişinin ailesine karşı görevleri ele alınmıştır. Son bölümde ise kişinin içinde yaşadığı topluma karşı sorumlulukları konu edinilmiştir.⁶

Celâleddin Devvânî’nin *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eseri Tûsî’den sonraki en meşhur Farsça yazılmış ahlak kitabı olarak kabul edilir. Özellikle Amelî Hikmetin üçüncü ayağı “Siyasetü’l-müdün kısmı oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kısımda dünya hayatının düzeni için üç şeyin olması gerektiğini dile getirmiştir. Bunlar kanun, yönetici ve mal/mülktür. Kanun şeriat, yönetici ise imamdır. İmamın, insanları her bakımdan mükemmele sevk etme potansiyeline sahip seçkin bir kimse olması gerektiğini düşünür. İmam Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve peygamberin vekilidir. Ona göre ülkede adaletin hâkim olması gerekir. Adil bir ülkede herkes kabiliyeti nispetinde her seviyeye ulaşabilmelidir.⁷ Bu eser araştırma konumuz olan Deşteki’nin münazaralarındaki rakibi ve çağdaşı Devvânî tarafından kaleme alınmıştır. Bu yüzden çalışmamızda önemli ölçüde faydalandığımız eserlerden olmuştur.

Kınalızâde Ali Efendi’nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseri konuyla ilgili Türkçe yazılmış ilk eserdir. Müellif en büyük arzusunun, *Ahlâk-ı Nâşırî*, *Ahlâk-ı Celâlî* ve *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi Farsça eserler dışında Türkçe bir ahlâk kitabı yazmak ve bunu müslüman Türk milletine armağan etmek olduğunu kitabın başında ifade etmektedir. Bir mukaddime ve üç bölümden oluşan eserde ilk bölümde felsefeyle ilgili müzakereler yapılmaktadır. Sonra gelen üç bölüm Tûsî’nin planına göre oluşturulmuştur. İlm-i Tedbîr-i menzil denilen ikinci bölümde Müslüman Türk aile yapısından bahsetmektedir. Bu çerçevede kültürümüzün değerleri çerçevesinde ailenin birliği beraberliği gibi konular üzerinde durulmaktadır. Aynı asırda yaşamış olmalarına rağmen eserini daha önce kaleme alan Deşteki’nin de eserinde vurguladığı gibi çok evliliği tasvip etmediği, tek eşliliği tavsiye ettiği görülmektedir. Konuyu “Erkek, evinde, tende can gibidir.

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 103,258.

⁶ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/36; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, ed. M. Yekta Saraç (Ankara: Türkiye, 2016), 1/266.

⁷ Harun Anar, *Celâleddin Devvânî-Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1994), 13-19.

Nitekim iki bedene bir can olmadığı gibi iki eve de bir erkek yakışmaz.” sözleriyle delillendirmeye çalışmıştır.

Konuyla ilgili bilgileri içeren bir başka eser türü ise bibliyografik eserlerdir. Kâtip Çelebi’nin *Keşfü’z-ẓunûn* ve Taşköprîzâde’nin *Mevzûât’ul Ulûm* adlı eserlerinde olduğu gibi bu tür eserler ahlak sahasıyla ilgili bilgi vermek için kaleme alınmış olmadıklarından, konuyla ilgili ayrıntılı olmasa da yine de bir kısım malumat yer almaktadır. Bu tür eserler kitapları konu edinmeleri nedeniyle özet bilgiler içerdiğinden, ahlakla ilgili malumat da bu eserlerde kendine yer bulabilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN HAYATI ve ESERLERİ

1. HAYATI

1.1. DÖNEMİNDE ŞİRAZ ŞEHİRİ

Şiraz, günümüzdeki İran idari yapılanmasına göre İran ovasının güneyinde Fars idarî sahasının (Ustân) ortasında İran körfezini kuzeyde İsfahan, Kum, Hemedan ve Rey; doğuda Yezd ve Kirman gibi kentlere bağlayan tarihî ticaret güzergâhı üzerinde Zağros dağları arasındaki bir ovada bulunmaktadır. Şiraz şehri, İran halkının anavatanı olan Fars bölgesinin merkezinde yer alması, eski eserleri ve tahrip olmamış şehir dokusuyla, ilaveten etrafındaki irtibatlarıyla İran'ın en güzel ve en çok turist çeken kentlerinden birisidir. Asırlar boyunca bir kültür ve san'at kenti olarak malum olan Şiraz, 'İran'ın kültür başşehri' 'şairler kenti' ve 'güller kenti' gibi unvanlara sahiptir.⁸

Şiraz, Raşid halifelerden Hz. Ömer döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Osman b. Ebû'l-Âs komutasında fethedilmiştir.⁹ Tarihi kayıtlarda her ne kadar 74/693 senesinde Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin kardeşi Muhammed b. Yûsuf ya da daha sonra kuzeni Muhammed b. Kasım tarafından kurulduğu kaydedilmekteyse de daha önce de şehrin kurulduğu yerde kalıntıların olduğu kabul edilmektedir.¹⁰

Abbasilere bağlı devletçiklerden Saffariler'in eline geçen Şiraz, önemine binaen 255/869 yılında bu hanedan tarafından başkent edinilmiştir. Hanedan mensuplarından Amr b. Leys Mescid-i Cami' adıyla bir ulu cami yaptırmıştır. 322/934'de yine Abbasilere bağlı devletlerden Büveyhilerin hâkimiyetine giren kent hassaten Adudüddavle döneminde önemli gelişme göstermiştir. Adudüddavle bir kütüphane ile bir hastane ve çok sayıda cami, saray, bahçe, çarşı, kervansaray yaptırmıştır. Bahâüddavle tarafından başkent yapılan Şiraz'ın etrafı Ebû Kâlicâr döneminde surlarla kuşatılmıştır.¹¹

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1986), 4/226-228.

⁹ Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 563.

¹⁰ İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, ed. R. A. Nicholson G. Le Strange (London, 1921), 32; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr.26900/3., ts.), 4/435; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldân*, 4/228; Arberry, A. J. Şîrâz: *Medînetü'l-evliyâ ve's-Şuarâ* (Beyrut, 1967), 63.

¹¹ Ebû'l-Abbâs Muinüddin Ahmed Zerkûb-i Şîrâzî - İsmail Vaiz Cevadî, *Şiraznâme* (Tahran: Bünyad-i Ferheng-i İran, 1350), 50-51.

448/1056'de Selçukluların hâkimiyetine giren kentte Celâleddin Çavlı, Karaca Sâki, Mengüpars ve Bozaba gibi güçlü Selçuklu emîrleri çok mühim imar etkinliklerinde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Bozaba'nın eşi Zâhide Hatun'un yaptırdığı büyük bir medreseyi anmak lüzumludur. Selçuklular'ın gücünü kaybettiği dönemde kent, Salgurlular'ın (Fars Atabegleri) banisi Atabeg Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd'un yönetimine girdi (543/1148). Salgurlular döneminde su kanalı, çeşme, han, ribât, dârüşşifâ ve medrese gibi çok sayıda yapı inşa edildi.¹² İran'da büyük tahribata neden olan Moğol istilâsında kent, Atabeg Ebû Bekir b. Sa'd'ın Ögedey Han'a elçi yollayıp bağlılığını iletmesi ve Moğollarla dostane ilişkiler kurması sayesinde tahrip edilmekten kurtuldu. Hülâgû'nun oğlu Mengü Timur ile evli olan son Salgurlu Atabegi Âbiş Hatun'un yirmi yıldan fazla süren hakimiyeti esnasında Fars eyaleti, tamamen İlhanlı yönetimi altına girdi. Bu dönemde Fars bölgesindeki hassa arazisinin idaresine getirilen Şerefeddin Mahmud, Şiraz kentini ve Fars bölgesinin çoğunu ele geçirerek İncûlular hânedanını oluşturdu. Kent, 740/1340 senesinde İncûlular arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanan Çobanîler'den Pîr Hüseyin'in kontrolüne geçti. Ardından Mahmud Şah'ın çocuklarından Cemâleddin Ebû İshak, Şiraz'ı ve bütün Fars sahasını yönetimine aldı. Şiraz 754/1353'te Muzafferîler'den Mübârizüddin Muhammed tarafından ele geçirildi ve Şah Şücâ' devrinde hânedanın merkezi oldu. Kent sırasıyla Timurlular'ın (795/1393), Karakoyunlu ile Akkoyunlular'ın ve Safevîler'in (909/1503) eline geçti. 725/1325 ve 748/1347 yıllarında Şiraz'ı ziyaret eden Ibn Battûta kentin bağ ve bahçeleri, su kaynakları, çeşme, cadde ve pazarlarından sitayişle bahsetmekte ve kentte her meslek zümresinin kendi içerisinde teşkilatlandığını kaydetmektedir.¹³

XII. yüzyıldan itibaren Şiraz'da medreselerin varlığına rastlanır. Bunlar arasında daha önce de zikredildiği gibi Selçuklu emîri Bozaba'nın eşi Zâhide Hatun'un inşa ettirdiği medrese, Atabeg Sungur'un (slt. 1148-1161) inşa ettirdiği Sunguriyye Medresesi, İncûlular emiri Ebû İshak'ın 744/1343 senesinde Şah Çerağ türbesinin yanına inşa ettirdiği medrese, Timurlular devrinde İbrâhim b. Şâhruh'un kurduğu medrese ve Mansûriye medresesi zikredilmeye değerdir. Ayrıca Safevîler döneminden itibaren Şiraz'da Hâşimiyye, Hakîm, Mukîmiyye, Han, İmâmiyye, Şerîfiyye ve Eymâniyye adıyla çok sayıda Şîî medresesi kurulmuştur.

¹² Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular* (Ankara, 1975), 3/26, 88.

¹³ İbn Battuta, *Sefernâme* (Tahran, 1337), 1/215-224.

Şîraz'da yetişen çok sayıda devlet adamı, âlim, şair, edip ve sanatkâr İslâm kültür ve uygarlığının terakkisinde mühim vazifeler ifa etmiştir. Bunlar arasında ilk dönem sûfilerinden Bündâr b. Hüseyin (ö. 353/964), Hafîfiyye silsilesinin kurucusu olan sûfî İbn Hafîf (ö. 371/982), devlet adamı ve edip Sâbûr b. Erdeşîr (ö. 416/1025), sûfî Kûhî-i Şîrâzî (ö. 442/1050), Müeyyed-Fiddîn (ö. 470/1078), Şâfiî fakih Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), kıraat, tefsir ve nahiv âlimi İbn Ebû Meryem (ö. 565/1170'ten sonra), matematikçi ve astronomi bilgini Abdülmelik eş-Şîrâzî (ö. 600/1204'ten önce), sûfî âlim Rûzbihân-ı Baklî (ö. 620/1223), çok yönlü âlim ve filozof Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311), tarihçi, edip ve devlet adamı Vassâf (ö. 730/1329-30), hekim Mahmûd b. İlyâs (ö. 730/1330), Devvânî (ö. 908/1502), Mîr Gıyâsüddîn Mansûr (ö. 949/1542), Mîr Fethullah Şîrâzî (ö. 997/1589), İshrâkî, Ekberî ve Meşşâî düşünce ekollerini mezceden filozof ve âlim Molla Sadrâ (ö. 1050/1641), merci-i taklîd ve müceddid kabul edilen Şîi âlimi Hasan eş-Şîrâzî (ö. 1312/1895); Fars edebiyatının önde gelen simaları arasında ise Mecd-i Hemger (ö. 686/1287), Sa'dî (ö. 691/1292), Hâfız (ö. 792/1390 [?]), Cüneyd-i Şîrâzî (ö. 801/1399 [?]), Baba Figânî (ö.925/1519 [?]), Ehlî-i Şîrâzî (ö. 942/1535), Abdî Beg (ö. 988/1580), Örfî-i Şîrâzî (ö. 999/1591), Visâl-i Şîrâzî (ö. 1262/1846), Kâânî-i Şîrâzî (ö. 1270/1854) sayılabilir. Öte yandan günümüze ulaşan tezhip ve minyatürlü yazma eserler Şîraz'da nakkaşhânenin varlığından da haber vermektedir.¹⁴

1.2. DOĞUMU VE AİLESİ

866/1462 yılında İran'ın Fars eyaletinin başkenti Şîraz şehrinin Deşteköyünde dünyaya geldi. Sülalesinin Zeyd b. Ali kanalıyla Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hüseyin'e irtibatlı olması hasebiyle hem Hasenî hem de Hüseyinî şeklinde zikredilmiştir. Kaynaklarımızda aklî ilimlerdeki derecesini göstermek için “on birinci akıl, insanlığın üstadı, üçüncü muallim ve filozofların sonuncusu” olarak ondan söz etmişlerdir. Bunun yanında “Câmi'-i Ma'kûl-u Menkûl”, “Hâvi-i Furû'-u Usûl”, “Ekmel-i Ehl-i Nazar”, “Üstâd-ı Beşer”, lakaplarına da sahiptir. Ayrıca Atâî'nin kaydına göre Osmanlı uleması arasında “Mîr Gıyas” olarak tanınmıştır.¹⁵ Ayrıca Deşteköî nispesine sahip olan ailesi yetiştirdiği âlimlerle şöhret yapmıştır. Bu yüzdendir ki babası, dönemin en önemli âlimlerinden olan Mîr Sadreddin'dir.

¹⁴ Shapur Shahbazî, “Shiraz (History to 1940)”, *Encyclopedia Iranica* (online erişim), ts. (Erişim 12 Temmuz 2024); Lale Uluç, *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar: XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006), 125-137.

¹⁵ Nev'izâde, Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik* (İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., nr. 56., ts.), 170.

1.3. EĞİTİM VE ÖĞRENİMİ

Âlimleriyle meşhur bir aileden gelmesi nedeniyle ilk eğitimini babası Sadreddin Deştakî'den almıştır. Daha on dört yaşındayken babasının rakibi Celâleddîn Devvânî'yi münazaraya davet ettiği ve yirmi yaşına geldiğinde eğitimini tamamladığı rivayet edilmektedir. Hocasının kim olduğu belirtilmemekle birlikte tıp sahasında da eğitim aldığı verdiği eserlerden anlaşılmaktadır. Babasının bu sahada eser vermemiş olması bu eğitimi farklı bir hocadan almış olabileceği sonucuna götürmüştür. Oldukça erken bir yaşta henüz on yedi yaşındayken Kutbuddîn Şîrâzî'nin *et-Tuhfetu 'ş-şâhiyye*'sinden istifade ederek *el-Levâmi' ve'l-me'â'ric* adlı eserini kaleme almış olmasından hareketle babasının Deştakî'de kurduğu Mansûriye Medresesi'nde çok erken yaşta ders vermeye başladığı sonucuna varılmıştır. Bu eser günümüze ulaşmamakla birlikte astronomi sahasında olduğu bilinmektedir.¹⁶

2. YAPTIĞI GÖREVLER

2.1. AKKOYUNLULAR DÖNEMİ

Miladi XV. asrın ikinci yarısı ile XVI. Asrın ilk yarısında Şiraz civarında yaşamış olması nedeniyle hem Akkoyunlular'ın hem de Safeviler'in hâkimiyeti altında hayatını idame ettirmiştir. Sair dönemlerde olduğu gibi söz konusu zaman diliminde de ulema sınıfının toplumda son derece etkin olmasına rağmen kendisi hakkında Akkoyunlular dönemiyle ilgili kaynaklarda hiçbir bilginin yer almamış olması, aileyle bu yönetimin iyi ilişkiler içinde olmadığını akla getirmektedir. Nitekim Akkoyunlu hükümdarı Sultan Ahmed'in uygulamaya koyduğu bazı kurallara karşı Kâsım Bey Purnak tarafından yapılan isyan sürecinde babası Sadreddin Deştakî'nin mallarına el koymuştur. Mîr Gıyâseddîn Deştakî'nin babasının hayatını kaybetmesine de neden olan bu isyan ve müsadere süreci 17 Ramazan 903'ten (9 Mayıs 1498) Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Şiraz şehrine hâkim olduğu H. 909 (1503) yılına kadar devam etmiştir. Bu gerçeklerden hareketle Mîr Gıyaseddin Mansûr'un Akkoyunlular devleti döneminde her hangi bir resmi görevde bulunmadığı bir taraftan sözü edilen medresede öğrenci yetiştirirken bir taraftan da ilmi eserler vücuda getirdiğini söylemek mümkündür.

¹⁶ Ahmet el-Kummi, *Hulasatu't-Tevarih* (Tahran, 1359), 1/296; Seyyid Ziyâüddîn Nûrullâh b. Şerefiddîn Abdillâh b. Nûrillâh b. Muhammed Şâh el-Mar'aşî Şusteri, *Mecalisu'l-Mü'minin*, ed. Seyyid Ahmed Abdümenâfi (Tahran, 1365), 2/230.

2.2. SAFEVİLER DÖNEMİ

Şah İsmail Şiraz şehrini ele geçirdiğinde Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un (1464 - 24 Aralık 1490) vaktinde Mansûriye medresesine getirdiği vergi muafiyetinin yeniden getirilmesini emretmiştir. Ayrıca Mansûriye medresesinin sahibi olan Deşteki ailesine ait olup, müsadere uygulanan malları aileye iade etmiştir.

Bu gelişmelerden hareketle Mîr Gıyâseddîn Mansûr artık Safevi Sultan'ı Şah İsmail'in yakın çevresinde yer almış ve onun ilim meclislerinin müdavimi olmuştur. Bu çerçevede Şah İsmail, Osmanlı padişahı II.Bayezid'in gönderdiği mektuba cevap vermesini istemiştir. Ayrıca Şah, Nâsiruddîn Tûsî'nin yaptırdığı Merağa Rasathanesi'ni tamir ettirme konusunda kendisinin görüşüne başvurmuştur. Bu konuda Mîr Gıyâseddîn Mansûr, söz konusu rasathanenin otuz yıl sonra Satürn burcunda açılmasının daha uğurlu olacağı konusunda Şah'ı ikna etmeyi başarmıştır.

Hicri 931 yılında I.Tahmasb'ın veziri Mirza Şahhüseyin Mîr Gıyâseddîn Mansûr'un sadaret makamına getirilmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuşsa da Şah'ın onayı olmadığı için başarısız olmuştur. Şahhüseyin'in Deşteki'nin sadaret makamına getirilmesi konusunda istekli olmasının sebebi, Devvânî'nin talebelerinden Esterâbâdî'yle iyi ilişkilere sahip olmaması olarak gösterilmiştir.¹⁷

Mîr Gıyâseddîn Mansûr, I.Tahmasb (ö. 14 Mayıs 1576) döneminin sadaret görevlisi¹⁸ Nimetullah el-Hillî'nin (ö. 940/1533) ortağı olarak Hicri 936 yılında bu makama getirilmiştir.¹⁹ el-Hillî, Safeviler döneminde en üst dini otorite olan Ali Kerakî ile sorun yaşayınca görevden alınmıştır. Böylece Deşteki Sadâret'in tek yetkilisi olmuştur. Ancak çok geçmeden Kerâkî ile Mîr Gıyâseddîn arasında dini otoritenin sınırları hususunda sorunlar baş göstermiştir. Kerâkî ülkedeki cami ve mescitlerin kiblesinin tashih edilmesini emrederek karşı çıkan Şii ulemâyı Sünnîlikle itham etmiş ve

¹⁷ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-tevârih* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 248-249; Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât* (Tahran-Kum, 1390), 2/212.

¹⁸ Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar ve Akkoyunlu hanedanlığı dâhil olmak üzere İran'da öteden beri devam eden Türk-Moğol yönetim geleneğine uygun olarak Safevî devleti, genellikle Türkleri askeri pozisyonlara; Tacikleri ve hassaten İranlı seyyid kişileri sadâret makamının da bulunduğu bürokratik vazifelere istihdam etti. (Safevîlerin ilk devrinde mühim bir istisna Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk devrinde sadr görevini üstlenen Iraklı Arap âlim Nimetullah el-Hillî'dir (ö. 940/1533). Bk., Newman, 97. Genel olarak Tâcîklerin atamaları ve İran toplumunda Safevî iktidar yapısı ilişkileri hakkında bkz., Martin B. Dickson, "Shah Tahmâsb and the Uzbeks: The Duel for Khurâsân with Ubayd Khan, 930-946/1524-40" (Ph. D. tez, Princeton University, 1958), 8-9.)

¹⁹ Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, 307; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*, 7/178.

ülkeden sürülmekle tehdit etmiştir.²⁰ Deşteki ise kible tayininin ancak astronomi, geometri ve hendese bilen hukemâ tarafından yapılabileceğini ve fukahânın bu hususta yetkili olmadığını iddia etmiştir. Kerâkî ve Gıyaseddîn arasında var olan sürtüşmeler bu vesile ile zirve noktasına çıkmıştır. Nihayet H. 938’de Şah Tahmasb huzurunda başlayan münazara kısa sürede alevlenmiş ve ilmi çerçeveden çıkarak kişisel bir hal almıştır. Bazı kaynaklarda Şah Tahmasb’ın kendi mülkünde gerçek saltanat sahibi ilan ettiği belirtilen, Şah’ın bile üstünde bir otoriteye sahip olduğu iddia edilen Kerâkî, Tahmasb’ın kendisinden yana olması nedeniyle tartışmayı kazanmıştır. Bunun üzerine Deşteki meclisi terk etmiş ve hemen akabinde de kentten ayrılarak Şîrâz’a dönmüştür. Ölümüne değin eğitim etkinlikleriyle uğraşmıştır.²¹

3. ESERLERİ

Şöhreti ve ilim dünyasındaki yerine rağmen kütüphane kataloglarında Mîr Gıyâseddîn Mansûr’un eserlerine fazla yer verilmemesi döneminin devlet büyüklerinin görüşleriyle uyuşma halinde olmamasıyla izah edilebilir. Önceki satırlarda da zikri geçtiği gibi akli ilimler konusunda üstad olmasına rağmen döneminin din bürokrasisinin zirve noktasındaki Kerâkî ile aynı görüşte olmaması kendisine devlet eliyle kota konulmasını gerektirmiş olmalıdır.

3.1. TELİFLERİ

1. *Cam-ı Cihannüma*: İki cilt olarak Fars dilinde yazılmış olan bu eser ahlaka dair olup aynı zamanda *Mirâtü’l-Cemal* olarak da adlandırılır. İlk ciltte insanın mahiyeti ve mutluluğa ulaşma yolları üzerinde durulurken ikinci ciltte nefsin mertebeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bazı kaynaklarda bu eseri yazmayı planladığı ama kaleme alamadığı rivayet edilmektedir.

2. *Ahlâk-ı Mansûrî: Câm-ı Cihannümâ* adlı eserinin üçüncü faslının üçüncü risalesidir. Eserde genellikle Celâleddîn Devvânî’nin ahlakla ilgili fikirleri ele alındığı için bu esere reddiye olarak kaleme alınmıştır. Bu konuyu yazar *Ahlâk-ı Manşûrî*’nin girişinde dile getirmektedir. Eser “mecelle” adıyla iki ana bölüme ayrılmaktadır. İnsanın mahiyeti ile dünya ve ahiret mutluluğunu elde etme konularına ayrılan birinci ana bölüm, müellifin “tecelliye” olarak isimlendirdiği dört alt bölümden müteşekkildir. Birinci alt bölümde “mücerred nefs”in mahiyeti ve “rûh-i a‘zam”, ikincisinde insanın

²⁰ el-Hansârî, *Ravzâtü’l-cennât fî ahvâli’l-‘ulemâ’ ve’s-sâdât*, 4/361-363.

²¹ Şusteri, *Mecalisu’l-Mü’minin*, 2/231; Rumlu, *Ahsenü’t-tevârih*, 393; el-Hansârî, *Ravzâtü’l-cennât fî ahvâli’l-‘ulemâ’ ve’s-sâdât*, 4/178.

anatomi, üçüncüsünde insanın “halife-i rahmân” oluşu ve dördüncüsünde de saadeti elde etmenin yolları anlatılmaktadır.²²

3. *Kitabu Miyari'l-Efkâr: Ta'dilu'l-Mizan ale'l-Mantık* adlı eserin özetidir. Müellifin önsözünde belirttiğine göre bu eseri yirmi yaşından önce kaleme almıştır. Bu sebepten ameli felsefe alanında henüz kemale ermediğini dile getirmiştir.²³

4. *Risale fi Mes'ele'l-Kible (Risale Fî ma'rifeti'l-kible)*: Dönemindeki İran mescidlerinin kiblelerinin durumuyla ilgili Ali Kerâkî ile aralarındaki anlaşmazlık üzerine kaleme alınmış olmalıdır. Dönemin en yüksek dini otoritesi olan Ali Kerâkî, mescidlerin kiblelerini düzeltme işinin fukahaya ait olduğu görüşünü savunurken Deşteki bu işin fukahanın değil akli ilimlere vakıf uzmanların işi olduğu fikrini dile getirmiştir.²⁴

1. *Mir'âtü'l-ḥakā'ik* ve *mecle'd-dekā'ik*

2. *Kitabu Meâlimu's-şifa fi't-tıb*:²⁵

3. *Kitabu's-Sefir fi'l-Hey'e*:

4. *Kitab Der Tashih-i Zic-i Uluğ Beğ*:²⁶

5. *Mevzi'un-Nar*: Dört unsur içerisinde ateşin yerini konu edinir.

6. *Tefsiru Sureti'l-İnsan (Tefsîr-i Sûre-i Hel etâ, Tuhfetü'l-fetâ fî tefsîri Hel etâ)*: İnsan suresinin felsefi tefsiridir.

7. *Tefsiru Sübhanellezi esra*: Bir mukaddime ile dört bölümden oluşmaktadır.

8. *Mir'âtü'l-ḥakā'ik* ve *Mücella'd-dekā'ik*: Gıyâseddin Ebü'l-Muzaffer Bahadır Han'a ithaf edilen eser umûr-ı âimme, Allah ve yaratılış, kıyamet, tabiat ve mebdâ-i felsefe gibi başlıklar taşıyan yedi bölümden oluşmaktadır.

9. *Me'âlimü'l-edeb fî dirâyeti lisâni'l-'Arab* (M. Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Nüşahâ-yi Haṭṭî-yi Kitâbhâne-i Merkezî*, 16/584.

10. *Kitâbü Huceci'l-keâm li-izâhi meḥacceti'l-İslâm (el-Ḥaşrû'l-cismânî, Huccetü'l-keâm li-izâhi meḥacceti'l-İslâm ve ilzâmi'l-hisâm ve ifhâmi*

²² Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şirazî, *Süleymaniye Ktp., Esad Efendi*, nr. 3521/9, vr. 216-255; ayrıca bk. Ali Nakî Münzevî, *Fihrist* (Tahran, 1330), 2/1534.

²³ Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şirazî, *Ta'dilü'l-mîzân*, ts., 1b.

²⁴ Deşteki-Şirazî, *Süleymaniye Ktp., Esad Efendi*, nr. 3521/9, vr. 216-255; el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî aḥvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*, 4/361-363.

²⁵ M. Âsaf Fikret, 502; Mahmud Fazıl, 1/373-374.

²⁶ M. Âsaf Fikret, 543.

mu 'ânidi 'akâ'idi'l-İslâm). Müellif, bu eserinde Gazzâlî'nin görüşlerini ağır bir dille eleştirmenin yanı sıra onun sabit bir fikri olmadığını savunmaktadır.²⁷

3.2. ŞERHLERİ

1. *Hâşiyetü'l-Kānûn*: İbn Sînâ'nın *el-Kānûn fi't-tıbb* adlı kitabına Kutbüddîn-i Şîrâzî tarafından yazılan şerh üzerine kaleme alınmıştır.²⁸

2. *Hâşiyetü 'alâ Şerhi'l-Mülahhhas*: Çağmînî'nin *el-Mülahhhas fi'l-hey'e*'sine Kadızâde-i Rûmî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.²⁹

3. *Tekmiletü'l-Mecisî*: Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tahrîrû'l-Mecisî* adlı eserinin ihtisarıdır.³⁰

4. *Ta'dilü'l-mizân 'ale'l-Manţık*: İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*' adlı eserinin mantık kısmının Arapça özetidir.³¹

5. *Hâşiyetü Şerhi Hikmeti'l-'ayn (Ziyâ'ü'l-'ayn fî Şerhi Hikmeti'l-'ayn)*: Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *Hikmetü'l-'ayn* adlı felsefî eserine Muhammed b. Mübârek Şah'ın yazdığı şerhin hâşiyesidir.³²

6. *Şerhu Risâleti işbâti'l-vâcib (Keşfü'l-Hakâ'iki'l-Muhammediyye)*: Babası Sadreddin eş-Şîrâzî'ye ait olup hassaten Osmanlı âlimleri arasında Allah'ın varlığının ispatı konusunda en meşhur eserlerden biri olarak bilinen risâlenin şerhidir.³³

7. *Hâşiyetü 'alâ evâ'ili'l-Keşşâf*: Zemahşerî'nin eserinin baş kısmına yazılmış hâşiyedir.³⁴

3.2. REDDİYELERİ

1. *İşrâku Heyâkili'n-nûr li-keşfi zulümâti şevâkili'l-gurûr*: Şehâbeddîn es-Sühreverdî'nin *Heyâkilü'n-nûr* adlı eseri için Devvânî'nin kaleme aldığı *Şevâkilü'l-hûr fî şerhi Heyâkili'n-nûr* adlı şerhe karşı 1489-90 civarında yazılmış bir

²⁷ Deşteki-Şîrâzî, *Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3521/9, vr. 216-255; el-Hansârî, Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât, 4/361-363.*

²⁸ M. Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, 12/ 2772-2773.*

²⁹ Abdülhüseyn Hâirî, 19/313.

³⁰ M. Âsaf Fikret, 135.

³¹ M. Âsaf Fikret, 130.

³² M. Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-i Merkezî-yi Dânişgâh-i Tahrân, 8/144; 12/2772; M. Âsaf Fikret, 131, 189, 335, 391.*

³³ Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 304/1, Fâtih, nr. 3007, Esad Efendi, nr. 3592/6; bk. M. Âsaf Fikret, 321, 463, 666-667.

³⁴ M. Âsaf Fikret, 208.

reddiyedir.³⁵ Eser Nâsır Muhammedî tarafından İran’da yüksek lisans tezi olarak iki cilt halinde tahkik edilmiştir.

2. *er-Red ‘alâ Hâşiyeti’ş-Şemsiyye*: Ali b. Ömer el-Kâtibî’nin *eş-Şemsiyye fî kavâ ‘idi’l-manţıkiyye* adlı kitabına Devvânî’nin yazdığı hâşiye için kaleme alınmış bir reddiyedir.³⁶

3. *Muhâkemât ‘alâ Şerhi Muhtaşari’l-Müntehâ*: İbn Hâcib’e ait *Münteha’s-sûl ve’l-emel fî ‘ilmi’l-uşûl ve’l-cedel* adlı eserin yine aynı müellife ait *Muhtaşarü’l-Müntehâ* isimli özetine Adudüddin el-Îcî’nin yazdığı şerh için Sadreddin eş-Şîrâzî ile Devvânî’nin kaleme aldıkları hâşiyelerin değerlendirmesi niteliğindedir.³⁷

4. *er-Red ‘alâ Hâşiyeti’t-Tehzîbi’l-manţık*. Teftâzânî’ye ait *Tehzîbü’l-manţık ve’l-keîâm* adlı eserin baş kısmında bulunan beş tümel ve önerme bahsine Devvânî’nin yazdığı hâşiyeye reddiyedir.³⁸

5. *Muhâkemât ‘alâ Şerhi’t-Tecrîd*. Ali Kuşçu’nun *Şerhu Tetrîdi’l-keîâm*’ına Mîr Sadreddin eş-Şîrâzî ile Devvânî’nin yazdıkları hâşiyelerin bir değerlendirmesidir.

6. *er-Red ‘ale’r-Risâleti’z-Zevrâ’*. Yine Devvânî’ye ait *ez-Zevrâ’ ve’l-Havrâ’* için yazılmış bir reddiyedir.³⁹

7. *er-Red ‘alâ Enmûzeci’l-‘ulûm*. Devvânî’ye ait eser için yazılmış bir reddiyedir.⁴⁰

³⁵ Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şîrazî, *İşrâku Heyâkili’n-nûr li-keşfi zulûmâtı şevâkili’l-gurûr*, ed. Ali Evcebî (Tahran: Miras Maktoob Yay., 2002), 91.

³⁶ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* (Leiden, 1937), 1/486.

³⁷ M. Âsaf Fikret, 201

³⁸ Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şîrazî, *er-Red ‘alâ Hâşiyeti’t-Tehzîbi’l-manţık*, ts., 10/193.

³⁹ Brockelmann, *GAL Suppl.*, 2/283; Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde, nr. 689.

⁴⁰ Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şîrazî, *er-Red ‘alâ Enmûzeci’l-‘ulûm*, ts., 1188/234a.

İKİNCİ BÖLÜM

MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN AHLAK FELSEFESİ

1. AHLAK FELSEFESİ TERİMLERİ

1.1. İNSAN

Arapça “ins” sözcüğünden oluşturulmuştur. “Beşer, insan topluluğu” manasındaki ins, daha çok insan nev’ini açıklamakta olup bu nev’in erkek veya dişi her birine **insî/enesî** veya **insân** denmektedir. Sözcüğün aslının “unutmak” anlamındaki **nesy**den **insiyân** olduğu da kabul edilmiştir. Bu görüşte olanlar İbn Abbas’a ait olarak kabul edilen, “İnsan ahdini unutması nedeniyle bu adı almıştır” şeklindeki nakle dayanırlar. Bu sözcük **üns** masdarı ile de irtibatlandırılmıştır. “Ünsiyet peyda etmek” anlamına gelen üns, dilimizde **ünsiyet** olarak kullanılmaktadır. **Teennüs** “insan olmak” anlamına gelirken, **isti’nâs** “cana yakın olma, vahşi hayvanın evcilleşmesi” anlamına gelmektedir. Nitekim **enes**, vahşet durumunun zıt anlamlısıdır. Ayrıca **insânü’l-ayn** tabirinin “göz bebeği” anlamında olması dikkat çekicidir.⁴¹ Râgıb el-İsfahânî ins sözcüğünü cinnin, üns sözcüğünü de “ürkmek” anlamındaki nüfûr masdarının zıttı olarak gösterir. Müellife göre insana bu adın verilmesi, hemcinsleriyle birlikte uyum halinde mevcudiyetini sürdürmesiyle ilgilidir; insanın “yoktan var edilmesi bakımından sosyal varlık” olarak tarif edilmesi de bu yüzdendir.⁴²

Ahlaki özne olarak insana baktığımızda cevherindeki mükemmelliğe baştan sahip olmadığı için onu bir yetkinleşme sürecinin içinde buluruz. Bu süreç insanın potansiyelini gerçekleştirmek için mücadele etmesini gerektirir ve bu yetkinleşme süreci tedrici olarak sürdürülür. İradesini kullanarak bu süreci tamamlayan insan en yüce ve gerçek mutluluğa ulaşır.⁴³

İnsan birbirine tam olarak karşıt iki cevhere yani bedene ve nefse sahiptir dolayısıyla süfli âleme de yüce âleme de iştiaak duyar. İradesini kullanarak yetkinliğini elde ettiği takdirde yüce âleme ulaşan insan, var oluş amacına uygun bir hayat sürmüştür.

⁴¹ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *eş-Şihâh fî l-luğa* (Kahire, 1376), 3/904-906; Ebu’l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim (771/1369) İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.) ins” md.

⁴² Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân* (İstanbul, 2006)“ins” md.

⁴³ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020), 193.

olur ve en yüce mutluluğa erişir. Buna karşılık erdemden uzak bir hayat süren insan süfli âlemde de kalabilir ve bu durumda en yüce mutluluğa erişemez.⁴⁴

1.2. AHLÂK

Ahlâk, Arapça'da "seciye, tabiat, huy" gibi manalara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur. Sözlüklerde çoğunlukla insanın fizik yapısı için "halk", manevi yapısı için "hulk" kelimeleri kullanılmaktadır. Arapçada iyi veya kötü oluşuna bakılmaksızın ahlak mefhumu hulk kelimesiyle karşılanmıştır. Bundan dolayı İslami kaynaklarda iyi veya kötü ya da fazîlet ve rezîletler bu anlamları karşılayan değişik kelimelerle ifade edilmiştir. Bir kimsenin huyu, tabiatı müfred/tekil gibi gözükmese rağmen, "Ahlâk" kelimesinin cem'i/çoğul olarak kullanımı, ilk bakışta bir galât-ı meşhur/yaygın yanlış gibi gözükmemektedir, ancak konuya odaklanıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılabacaktır. En azından kişinin yaratılıştan negatif ve pozitif özelliklere sahip olması gibi birden çok niteliğe sahip olmasından dolayı böyle bir kullanımın tercih edildiği görülmektedir. Nitekim felsefenin çıkış yeri olarak kabul edilen Eski Yunan'da tercih edilen "Etik" kelimesi ile Latince'deki "Moralite" kelimesi de aynı sebepten dolayı çoğul bir kullanım olmuştur.

Ahlak felsefesi literatüründe sözünü ettiğimiz pozitif yönler için "fazîlet" ve negatif yönler için "Rezîlet" tabiri kullanılmıştır. Bununla birlikte fazîletleri ifade etmek üzere "hüsnü'l-huluk, mehâsinü'l-ahlâk, mekârimü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene, el-ahlâku'l-hamîde"; rezîletleri ifade etmek üzere de "sûü'l-huluk, el-ahlâku'z-zemîme, el-ahlâku's-seyyie" gibi kullanımlar söz konusu olmuştur.⁴⁵

Bir kavram olarak "ahlak" ise İslam filozoflarınca "nefiste yerleşik olan yatkınlıklar" şeklinde tarif edilmiştir. Bu yatkınlıklar sayesinde "fiiller, nefisten her hangi bir fikrî ve iradî güçlüğü hacet kalmaksızın sadır olur". Eğer bu yatkınlıklar iyi olursa nefisten "fazîletler" kötü olursa "rezîletler" sadır olur. İşte ahlakın temel vazifesi, nefis hakkında bilgiler vermek ve nefsi kendisinden fazîletli fiiller sadır olacak şekilde terbiye etmektir. Ayrıca İslam filozofları ahlakı "ruhanî bir tabâbet" olarak da

⁴⁴ el-Âmirî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf, *Kitabü'l -Emed 'ale'l-ebed*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 108,131.

⁴⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (711/1311) İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414)"hlk" md. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013), 17; Altunkaya Emiroğlu, İbrahim Hülya, *Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayınları, 2019), 27.

görmüşlerdir. Bundan dolayı ahlak, sadece nazari olarak öğretimin değil aynı zamanda bu işin tatbikatı anlamına gelen eğitimde de kendisine yer bulabilmiştir.

Ahlak, İslam filozoflarının taksimine göre ameli felsefe başlığı altında yer alır. Buna göre ameli felsefe/hikmetin üç ana unsuru vardır. Bunlar “Tedbîru’l-ahlak, Tedbîru’l-menâzil ve Siyâsetü’l-müdün”dür. Bunların ilki, kişinin nasıl kemale ereceğini ele alırken ikincisi, ahlakı aile çerçevesi içinde ele alır. Sonuncusu ise, şehirlerin veya ülkenin ahlaklı yönetimini konu edinir. Bu üçlü tasnif özellikle Tûsî’den sonra bütün ahlak filozofları tarafından takip edilmiştir. Araştırma konumuzu oluşturan Ahlâk-ı Mansûrî de aynı yolu izlemiştir.

1.3. ETİK

Ahlaki yargıları, eylemleri ve bunlarla ilgili kavramları inceleyen “Ahlaklı olmak nedir?” sorusuna cevap arayan, insanın hayatının amacını sorgulayan, ahlakî bir yaşamın hangi öğeleri içinde barındırdığını araştıran, iyi ve kötü nedir hangi davranışlar nasıl ve neye göre iyi kötü şeklinde değerlendirilebilir sorularına cevap arayan, normatif ve metaetik ahlak olarak ikiye ayrılan felsefenin bir bölümüdür. Normatif ahlak hangi davranışlara iyi, kötü, doğru veya yanlış denilebileceğini belirler. Bu konuda iki farklı yaklaşım sergilenmektedir. Birinci yaklaşımda en yüksek iyi belirlenir ve buna müteakip doğru davranışın kendiliğinden ortaya çıkacağı savunulurken ikinci yaklaşımda doğru eylemin belirlenmesi ve uygulanmasının zorunlu olarak en yüksek iyiyi ortaya çıkaracağı savunulur. Metaetik ahlaka gelecek olursak da ahlaki kavramlara anlam veren, ahlaki yargıları temellendiren yöntemleri inceleyip analiz eden bir ahlak dalından bahsederiz.⁴⁶

Aristoteles’e göre metaetik ahlak, “insan olmanın manası ve maksatları” yoluyla tarif edilir. Aristoteles’e göre insanların bazı gayeleri vardır ve bu gayeler de otobüsü kaçırmama, sınıf geçme ve bir meslek erbabı olmak için çabalama gibi, sadece kısa süreçli veya yakın maksatlar değildir. Bunun dışında insanların nihai ve tabii gayeleri mevcuttur. Aristoteles, Sokrates ve Platon gibi, söz konusu gayenin eudaimonia ya da kendinden hoşnutluk/saadet olduğunu öne sürer. İşte bundan dolayıdır ki Aristoteles, etik sahasındaki en mühim yapıtı olarak kabul edilen *Nikomakhos’a Etik*’ini, saadetin hakiki tabiatıyla ilgili bir tahlil ve saadetin, akıl ve fazîlet gibi temel bileşenlerine yönelik bir araştırma ile ilgili olarak kurar.

⁴⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 17; Hüseyin Peker, *Peker, H. (1998). Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları, Samsun.* (Samsun, 1998), 37; Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Sözlüğü*, 230.

Aristoteles, işte bu kurallar çerçevesinde, saadetin, başka hiçbir şey değil de insanın şahsına has etkinlikleri ifa ettiği, tabii gayelerine ulaştığı bir hayatın ismi olduğunu dile getirir.

İyi bir yaşam, onun etiğinde münakaşaya en fazla yeri dostluk konusuna tahsis ettiği düşünülürse, ikinci olarak dostlarla geçen, cemaate iştirakle oluşturulan bir yaşam olmak durumundadır. İyi bir yaşam, üçüncü olarak bir şeylere erişmeyle ilgili, felsefi düşünce faaliyetinin sınırlarını çizdiği bir yaşamdır. Saadetin olmazsa olmaz koşulu faaliyet, yani akıllı insanın kendisini hayvanlardan farklı hale getiren cevherinin gerektirdiği, insan mevcudiyetinin en yüksek saadeti yaşamak durumundaysa eğer, yerine getirmek durumunda olduğu etkinliktir.⁴⁷

1.4. İYİ VE KÖTÜ

İyi, değer verilen, insan iradesiyle istenilen, arzu edilen, faydalı, kendimizi gerçekleştirmemize yarayan şeydir. Beş çeşit iyiden bahsedilebilir. Bir şey yalnızca kendisi için isteniyorsa amaçlanıyorsa o şeye yalnızca kendinde var olan bir özsel nitelikten dolayı istenmesi bakımından özsel iyi, asli iyi deriz. Bir şey kendisinden dolayı değil de yapılmasıyla ortaya çıkan sonuçtan dolayı iyi ise ona bir başka şey sebebiyle değer verildiğinden bu arızı iyi olarak değerlendirilir. Bir şey bir başka çeşit iyiye ulaştırıyorsa bir başka çeşit iyiye ulaştırması bakımından araçsal iyidir. Bir çeşit iyinin ortaya çıkması için var olan süreçte bir katkısı olması bakımından katkı yapan iyi olarak isimlendirilir.⁴⁸

Kötü, ahlaki olarak iyinin karşısında bulunan, amaçtan bağımsız olan, ideallere ulaşmayı engelleyen şeydir. Üç çeşit kötüden söz edilebilir: Doğadan gelen ve insanın ürünü olmayan doğal afet, kıtlık, salgın hastalık gibi insanın yaşamını engelleyen kötülükler. Ahlaki kötülük insanın bilinçli olarak ahlaki görevlerine, ahlak ilkelerine göre hareket etmemesinin sonucunda ortaya çıkan kötülüktür. Üçüncüsü ise fiziksel acıyla sonuçlanan fiziki kötülüktür.⁴⁹

1.5. ERDEM

Ahlaki olarak her durumda iyi olmaya ve doğru fiilleri uygulamaya dair yatkınlıktır. Yani her varlığın var oluşuna hizmet eden etkinlikleri uygulamasını ifade eder. Erdem teriminden felsefede ilk bahseden kişi Sokrates'tir. Ona göre "erdem"

⁴⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 18; Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Sözlüğü*, 230.

⁴⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 479.

⁴⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 524.

insana kendi cevherini ortaya çıkarma imkânı veren yetkinliktir. Platon ise erdemi ruhun üç ayrı gücü olan akıl, arzu ve öfke gücünün işlevini en iyi şekilde gerçekleştirmesi olarak tanımlamıştır. Yani bilgelik, cesaret ve iffet erdemlerinin bir arada olmasıyla ortaya çıkan adalet erdemine ulaşmaktır. Aristoteles'e göre de erdemler ahlaki ve dianoetik erdemler olarak ikiye ayırır. Ahlaki erdemler ifrat ve tefritin ortasını bulmak yoluyla elde edilirken dianoetik erdemler şeylerin niçin oldukları halde bulunduklarını keşfetmekle belirlenir. Aristoteles'e göre bu erdemler metafiziğin konularını ele alması bakımından ahlaki erdemlerden üstündür. Dianoetik erdemleri elde etmekle gerçek mutluluğa ulaşılır. Bu tür erdemler bizatihi kendileri için istenir.⁵⁰

İnsanın formunu ruhta ya da ruhun akıllı ögesinde, insanı tüm diğer varlıklardan ayıran, onu saadete eriştirecek salt kendine has etkinliği ruhun akıllı ögesinin etkinliğinde bulan Aristoteles, fazîletli bir varlığın fonksiyonunu en ulvi bir şekilde gerçekleştirme durumu, saadeti de ruhun akıllı parçasının erdeme uygun etkinliği olarak tarif eder.

Aristoteles'te, aklın biri pratik, diğeri teorik olmak üzere, iki yönü olup, bunlardan her ikisi de mühim olmakla birlikte, o, insanı en fazla belirleyen, insanı insan yapan, hatta onu tanrıya yaklaştıran şeyin kuramsal aklın faaliyeti olduğunu düşünüyordu. Yani insan, sadece etkinlik yapmaz; aklını yalnızca kendisine açık alternatifler arasında tercihte bulunmak, ruhunun akıldışı ögesini kontrolü altında tutmak için kullanmaz. Kendisine bir de saf bir bilme faaliyeti olarak aklın bahşedilmiş olduğu insan, aynı zamanda düşünür ve aklını gerçeği bulmak maksadıyla da kullanır.

Aristoteles, bu durumda insan için gerçek saadetin tefekkür/temaşa hayatı olduğunu, onu hakiki saadete ulaştıran şeyin bu tür bir yaşamın neticesinde elde edilen fikri ya da entelektüel fazîletler olduğunu zikreder. İnsan için en iyi ve en ulvi saadet en iyi ve en yüksek faaliyette, yani insanın insan olarak tabiatını en noksansız şekilde dile getiren ve gerçekleştiren faaliyet türünde söz konusu olur. Bu faaliyet de tefekkür ve temaşadır; bu yüzden, insanın elde edebileceği en ulvi saadet temaşada, evrene ilişkin en ulvi gerçekleri bilmede yatar.⁵¹

⁵⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 310; Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Sözlüğü*, 167.

⁵¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 311; Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Sözlüğü*, 167.

2. KENDİNDE İYİ, BAŞKASI SEBEBİYLE İYİ

“İyi” kendi içinde mutlak olarak iyi ve başka bir şey sebebiyle iyi olarak ikiye ayrılır. Mutlak olarak iyi bizi kendisi için ister. Kendisinden sonra erişilecek bir başka şey yoktur. O en yüce istenç kaynağıdır. İstenen, arzulanan her şey nihayetinde ona ulaşmak içindir. Kendinde iyi bir başka şeyin varlık sebebi veya amacıdır. Ona ulaşıldığı takdirde varoluş amacı gerçekleşmiş olur. Başkası sebebiyle iyi olan şey ise bizi kendisi değerli değildir ona ulaşmak var oluş amacını gerçekleştirmez. Amaca giden yoldaki basamaklardan bir tanesi olmak bakımından kıymetlidir. Ona ulaşıldığında var oluş amacına yaklaşmış olunur fakat var oluşundaki potansiyel nüve ortaya çıkmış olmaz. Sadece buna yönelik bir adım atılmıştır.⁵²

3. EN YÜKSEK İYİ

Tüm iyi çeşitlerinin üstünde ve ötesinde onlara varlık ve gerçeklik veren en yüksek idealdir. Platon’a göre ideaların varlık ve gerçekliğinden sorumlu en yüksek iyidir. Bilginin de ötesinde olduğu için bilinemez ancak yetkinleşmenin gerçekleşmesiyle bir tür sezgiyle bilinebilir.⁵³

4. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHLAK FELSEFESİ GELENEĞİ

İslami ilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi Ahlak düşüncesinin oluşumunda ve gelişmesinde de ayet ve hadislerin etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta bu iki kaynağın ahlak düşüncesinin gelişim sürecinde başat bir role sahip olduğu da söylenebilir. Bundan dolayı İslam dinini ahlaktan ayırmak mümkün değildir. Zaten Hz. Peygamber’in kendisini “Güzel ahlakın tamamlayıcısı”⁵⁴ olarak nitelendirmesi ve ilgili ayette “Yüce bir ahlaka sahip olduğunun”⁵⁵ vurgulanması da sözünü ettiğimiz durumu izah etmektedir. Ahlak alanında yapılmış çalışmalara göz atıldığında bu iki kaynağın ne derece etkili olduğu da görülecektir.⁵⁶

Bununla birlikte ahlak felsefesi disiplininin Felsefe’nin bir alt kolu olduğu gerçeğinden hareketle bu ilmin oluşmasında ve gelişmesinde özellikle Arapçaya yapılan “Tercüme Faaliyetleri”nin de önemli derecede etkili olduğunu dile getirmemiz gereklidir. Çünkü eserleri çevirilen filozoflardan Aristo’nun *Nikomakhos’a Etik*,

⁵² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 478.

⁵³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 480.

⁵⁴ Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (ö. 1162/1749) el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdiṣ 'alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut, 1351), 1/287.

⁵⁵ el-Kalem, 68/4.

⁵⁶ bk. Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul, 1989).

Eflatun'un *Kanunlar* ve *Politika* adlı eserlerinin, Galen'in *Kitâb el-Ahlâk*'ının ahlak disipliniyle ilgili olduğu bilinen bir gerçekliktir.⁵⁷ Ayrıca ilk İslam filozofu Kindî'den⁵⁸ itibaren Gazzâlî, Âmirî, Ebu Bekir Râzî, Fârâbî ve İhvan-ı Safa gibi müslüman felsefecilerin de bu ilmin gelişmesinde etkili olduğunu dile getirmek gereklidir.⁵⁹

Müslüman filozoflarca Ahlak felsefesi alanında kaleme alınan ilk eser İbn Miskeveyh (ö.421/1030) tarafından vücuda getirilen *Tehzîbul-Ahlâk*'tır. Bu eser alanında ilk olmasının yanında bu sahada yazılacak eserlere de hem yöntem hem de biçim açısından ilham kaynağı olmuştur. Sonrakileri etkileme potansiyeline sahip bir diğer eser ise Nasiruddin Tûsî (ö.672/1274) tarafından kaleme alınan *Ahlâk-ı Nâsirî*'dir. Ahlak düşüncesinin önemli klasiklerinden sayılan bu eser daha sonraki süreçte telif edilen *Ahlâk-ı Alaî* adlı eserin müellifi Kınalızâde Ali (ö. 979/1572)'ye, *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserin müellifi Celâleddîn Devvânî (ö. 908/1502)'ye, *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserin müellifi Mîr Gıyâseddîn Mansûr (ö. 949/1542) ve diğer müelliflere de ilham kaynağı olmuştur. Aynı zamanda İbn Miskeveyh ve Fârâbî'nin ahlak ve siyasetle ilgili fikirlerinin bu eser sayesinde sonraki nesillere aktırıldığı da söylenebilir.

Tûsî eserinde ahlakı; bireyin, ailenin ve şehrin yönetimi çerçevesine oturarak amelî felsefe kategorisine dâhil etmeye çalışmıştır. Buna göre eser; “*Tehzîbu'l-Ahlâk Tedbîru'l-Menzil ve Siyasetü'l-Müdün*” şeklinde üç ana bölüme ayrılmıştır. Daha önce de söz konusu edildiği gibi eserin ana kaynağının İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l-Ahlak* adlı eseri olduğu bariz bir şekilde ortadadır. Bunun yanında Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofların eserlerinden de faydalandığı söylenebilir.

4.1. ÂDÂB

“Ziyafete davet etmek” anlamındaki edb veya “zarif ve edepli olmak” anlamındaki “edeb” kelimesinin çoğuludur. Hayra ve iyiliğe sevk etmesi açısından kişinin övgüye layık niteliklerine de edep denilmiştir. Bununla birlikte edeb, Arapça

⁵⁷ Macid. Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 93-94; İlhan Kutluer, *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 30-46; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, ts., 234-264.

⁵⁸ İrfan Görkaş, “Kindî Metafiziğinin Temel Kavramları”, *Erdem* 81 (2021), 44.

⁵⁹ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*; Kasım Turhan, *Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür, Âmirî ve Felsefesi* (İstanbul, 1982), 179-212.

'da "edebiyat" manasına da gelmektedir. Bu kökten türetilmiş olan edîb, hem "edepli kimse" hem de "edebiyatçı" manasını ifade eder.⁶⁰

Kelime "tef'îl" babına sokularak "te'dîb" şeklinde kullanıldığında "eğitme, bilgilendirme" gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in, çeşitli kabilelerin lehçelerini nasıl anlayabildiği şeklindeki bir soruya karşılık, "Beni rabbim eğitti (eddebenî) ve eğitimimi (te'dîbî) en iyi şekilde yaptı."⁶¹ anlamındaki hadisinde "te'dîb" kelimesi bu manada kullanılmıştır.

Edep, insanlardan edepli olanların kendisiyle eğitildiği şeydir. Bu tanımda kültürel izlerin, gelenek ve göreneklerin görgü kurallarının insanı topluma hazırladığını bunun edep şeklinde ifade edildiğini görmekteyiz. Edep "zarafet, iyi tutum" anlamında da kullanılır. Bu anlamıyla ahlakî karşılar. Farisilerde edep Arapçadaki ahlak kavramı yerine kullanılmıştır. Bu durum, Emevilerle birlikte bu kelimenin literatüre geçişiyle anlaşılmaktadır.⁶²

Böylece kelimenin iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, takdire değer hareketler, toplum içinde çeşitli kesimlerin birbirlerine karşı takınmaları gereken ve daha sonra "âdâb-ı muaşeret" denilecek olan medeni ve ahlakî davranış tarzları ve bu hususlarda gerekli olan pratik bilgiler hakkında kullanıldığı görülür. Bu şekilde edep, genellikle "ilim" ana başlığı altında anılan şer'i ilimlerden ve bu ilimlerin konusu olan ibadet yahut muamelat gibi uygulamalardan farklı olarak geniş ölçüde ahlakî ve sosyal içerikli bir kavram haline gelmiştir. Terimin böyle bir anlam genişliği kazanmasında hicri ikinci asırdan itibaren Grek, Hint ve bilhassa İran gibi İslam dışı kültürlerden aktarılan bilgilerin etkisi kuşkusuzdur.

Bununla birlikte konuyla ilgili "edeb" literatüre baktığımızda, çoğunlukla devlet yönetimi tecrübesine sahip olan kişilerce eserlerin kaleme alındığı ve bu eserlerin kaynakları arasında İslâmî döneme ait birikimle birlikte İslâm öncesi devlet geleneklerinin tecrübelerinden elde edilen bilgilerin de yer aldığı görülür. Bu literatürde protokol ve strateji konuları ele alınır ve yöneticiye birtakım nasihatlerde bulunulur. Bu tür eserlerde yöneticiye verilen nasihatlerin özü, hem iyi bir siyasî yönetimin oluşmasını hem de bu düzenin devamlılığını sağlayan esas ögenin İslam siyaset ilkelerinin belki de

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* "edb"md. Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415) Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005) "edb"md. Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi* (İstanbul, 1305) "edb"md.

⁶¹ el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîş 'alâ elsineti'n-nâs*, 1/70.

⁶² M. Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 33-39.

en önemlisi olan “Adalet” oluşudur. Aynı zamanda idarecilerin bir imam olarak nimetin kıymetini bilmese gerektiği, âdil bir yönetim sergileyerek öncelikle Allah’ı memnun etmeye çalışması gerektiğidir. Böyle bir yöneticinin iki dünyada da saadet bulacağı gerçektir.

Bu kabilden olmak üzere İbnü’l-Mukaffa’, Gazzâlî, Câhız, Mâverî ilk akla gelen isimlerdendir.

Sasani devletinin katip geleneğine sahip bir ailede yetişen sonra da aynı görevi Abbasi sarayında yerine getiren İbnü’l-Mukaffa’ kaleme aldığı eserlerle gerek bireysel ahlak, gerekse ülke yönetimi konularına değinmiştir. Bunlardan ilki, bireysel ahlak konusuyla ilgili olan “*el-Edebü’s-Sağîr*” adlı eseridir. Müellif “*el-Edebü’s-Kebîr*” ve “*Risâletü’s-Sahabe*” adlı eserinde ülke yönetimiyle ilgili konuları ele almıştır. Aynı müellif *el-Edebü’l-veciz*’de ve *Kelile ve Dimne*⁶³ adlı ünlü tercümesinde, diğer ahlaki konular yanında bilhassa hükümdar- halk ilişkisinin ne tarzda sürdürülmesi gerektiğine dair görüşleriyle daha sonra “*Âdâbü’l-mülûk*”, “*Âdâbü’l-vüzerâ*”, “*Siyâsetnâme*” gibi başlıklarla teşekkül edecek bir ahlak- edebiyat türünün hazırlayıcısı olmuştur. Bu türün hicri üçüncü asırdaki öncüsü Câhız ve onun yetiştirdiği öğrencileridir. Câhız ve onun öğrencisi olmuş yahut eserlerinden faydalanmış olan Ebu Hayyan et-Tevhîdî, Ebü Ali et-Tenühî gibi ediplerin geliştirdiği edep literatürü özellikle entellektüel kesim için renkli ve ilgi çekici bir bilgi alanı haline gelmiştir. Bu alan saf ilimden çok bütün nitelikleri, duyguları, davranışları, kendisini kuşatan maddi ve manevi değerlerle insanı merkez alan bilgi ve hikmeti kapsar. Böylece gelişen edep kültürünü her seviyedeki insana hitap eden ahlaki- edebi hikmetler, seçkin ve münevver zümrelerin duygu, düşünce ve hayat tarzlarına güzellik ve incelik kazandıran kültürel edep; yöneticilerle diğer üst kademelerdeki meslek erbabının yönetim ve meslekleriyle ilgili kuralları, âdâb ve erkanı, özel davranış tarzlarını gösteren kılavuz kitaplar şeklinde üç bölüme ayırmak mümkündür.⁶⁴

Üçüncü yüzyılda edebî bu türleriyle ilgili eser veren ve en az Câhız kadar edep literatürüne hakim olan diğer önemli bir müellif de İbn Kuteybe’dir. Onun *Uyûnu’l-ahbâr*’ı, İslam edep ve ahlak kültürünün her seviyedeki insana hitap eden en eski ve en zengin kaynaklarından. Aynı müellifin dil ağırlıklı *Edebü’l-kâtib* adlı eseri, üst kademelerdeki devlet memurları için yazılmış eserlerin ilki ve en geniş kapsamlı örneği

⁶³ Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, 1/236.

⁶⁴ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/470.

olup bu türde "Edebü'l-vüzera", "Edebü'n-nedîm", "Edebü'l-kaza" veya "Edebü'l-kadî". "Edebü'l-müftî". "Âdâbü'l-mülûk", "Âdâbü's-siyase" gibi başlıklar taşıyan eserlerin telifi sonraki yüzyıllarda da sürdürülmüştür.⁶⁵ Bu telif geleneği modernleşme sürecinin İslam dünyasına girişinin öncesine kadar devam etmiştir.

4.2. TEDBÎR

Sözlükte “bir kimsenin işini çekip çevirmesi, sonunu düşünüp hesap etmesi” anlamındaki tedbîr,⁶⁶ ahlâk ve siyaset kitaplarında “siyaset yani yönetim” mânasında sıkça geçmekte, “ev” anlamındaki menzil ile birlikte kullanıldığında daha çok felsefî tarzda yazılmış ahlâk kitaplarındaki pratik ahlâkın üç ana bölümünden ikincisi olan aile felsefesini- aile ahlakını ifade etmektedir. Şehir, anlamına gelen Medîne kelimesiyle birlikte kullanıldığında siyaset bölümünden bahsedilir. (diğerleri tehzîbü'l-ahlâk, tedbîrü'l-medîne). Nasîrüddîn-i Tûsî *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserinde buradaki menzilin maddî anlamda evi değil karı ile koca, ebeveynle çocuk, hizmetçiyle efendi, mal sahibiyle mal arasındaki ilişkiden bahsettiğini anlatır.⁶⁷ Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî* başlıklı eserinde de aynı açıklama vardır.⁶⁸

Tedbîr kavramı, oldukça erken dönemlere ait eserlerde biri menzil ile birlikte “tedbîrü'l-menzil” (ev yönetimi), diğeri medîne ile birlikte “tedbîrü'l-medîne” (ülke yönetimi) şeklinde pratik ahlâkın iki bölümünü ifade etmektedir. Sistematiik ahlâk kitaplarının çoğunda ferdî ahlâk ve aile ahlâkından sonra gelen siyaset ahlâkıyla ilgili üçüncü bölüm “tedbîrü'l-medîne” (tedbîrü'l-müdün) diye adlandırılır.

Bunlardan ferdî ahlak/tedbîrü'n-nefs denilen bireysel ahlak, üç aşamalı sürecin ilk ayağını teşkil eder. Bu aşamalardan her biri, bir bütünün üçte birlik parçasını oluşturmaktadır. Bunlardan her birinin önemi diğeriyle birlikte bütünlük arz ederler. Ancak yine de bunlar önem sırasına göre sınıflandırmak istense muhtemelen ferdi ahlak ilk sırada yer alacaktır.

İkinci ve üçüncü aşamalar için yönetim anlamında genellikle “tedbîr” kavramı kullanılırken, ilk aşaması için daha çok “tehzîb” kavramı tercih edilmiştir. İbn

⁶⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/470.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab dbr*” md.

⁶⁷ Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayınları, 2007), 207.

⁶⁸ Ali Kınalızâde, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, ed. Ayşe Sıdika Oktay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 319.

Miskeveyh'in konuyla ilgili eserinin adının⁶⁹ bu kelimeyle başlamış olması oldukça önemli olmalıdır. Aynı zamanda bu aşamanın bariz özelliğinin, kötü huyların temizlenmesi/tezkiye edilmesi olduğundan, süreci tanımlamak için bu kelime tercih edilmiş olmalıdır. Ancak nadir de olsa “tedbîr” kelimesi kullanılmıştır.⁷⁰

Konuyla ilgili eserleri ilk Müslüman filozof Kindî ile başlatmak mümkündür. Ancak İbn Miskeveyh'in kaleme aldığı *Tehzîbü'l-Ahlâk* konuya özgü müstakil bir eser olması itibariyle önem kazanmaktadır. Bu eserde bireysel ahlak ön planda tutulmakla birlikte kısmen de olsa diğer aşamalardan da söz edilmiştir. Nasiruddin Tûsî *Ahlâk-ı Nâsirî*⁷¹ adlı eseriyle sözünü ettiğimiz üç aşamalı yönetim süreci bir sistem haline getirilmiştir. Tûsî'nin başlattığı sistemi, Devvânî⁷², Deşteki⁷³, Kınalızâde⁷⁴ gibi müellifler sürdürmüştür.

İkinci aşaması olan “tedbîrî'l-menâzil/tedbîr-i menzil” karamı ise ev yönetimini konu edinmektedir. Ahlak kitaplarının bu bölümlerinde veya konuyla ilgili müstakil eserlerde meskenin lüzumu, karı-koca ilişkileri, ebeveyn-çocuk ilişkileri, efendi-hizmetçi ilişkileri ve mal-maldâr ilişkileri söz konusu edilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerde ev yönetimine de yer verilmiş olmakla birlikte Karamânî gibi bir kısım müellifler eserlerinde sadece bu bölümün konularını ele almışlardır.

Üçüncü aşaması ise “tedbîrî'l-medîne/tedbîr-i medîne/müdün-siyasetü'l medîne/siyaset-i müdün gibi isimlerle adlandırılmıştır. Yine yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerde bu bölüm de yer almıştır. Bu kısımda genellikle, bireyin temel gereksinimlerini karşılama konusunda kendine yeterli olmadığı gerçeğinden hareketle insanların birbirine ihtiyaç duyması ve toplumsal hayatın mecburiyeti, birlikte yaşamının ilkeleri, devletin önemi, yönetim ilkeleri, yönetenlerin ve yönetilenlerin hakları ve sorumlulukları, adalet, sevgi, dostluk gibi konular ele alınır.⁷⁵ Ayrıca bu bölümde işlenen konularla ilgili müstakil eserler de vücuda getirilmiştir. “siyâsetnâme”, “edep/âdâb” türü eserler ve “ıslahatnâmeler” bunlara örnek olarak zikredilebilir.

⁶⁹ bk. İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*.

⁷⁰ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/294.

⁷¹ bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*.

⁷² bk. Celâleddîn Devvânî, *Ahlâk-ı Celali*, çev. Ejder Okumuş (İstanbul: Fecr Yayınevi, 2019).

⁷³ bk. Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-'Ameliyye”, *Musannefatü Gıyâsüddîn Mansûr*, ed. Abdullah Nurani, 2 Cilt (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2007), 1103-1132.

⁷⁴ bk. Kınalızâde, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*.

⁷⁵ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*; Kınalızâde, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*; Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*; bk. Kutluer, *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*.

5. MÎR GİYÂSEDDİN MANSÛR'UN AHLAK FELSEFESİ

İslam filozoflarının taksimine göre ahlak, ameli felsefe başlığı altında yer alır. Buna göre ameli felsefe/hikmetin üç ana unsuru vardır. Bunlar “Tehzîbu’l-Ahlak, Tedbîrul menâzil ve Tedbîrul/Siyâsetül-müdün”dür. Bunların ilki, kişinin nasıl kemale ereceğini ele alan “bireysel ahlak” konusunu teşkil eder. İkincisi, ahlakı toplumun çekirdeğini oluşturan aile çerçevesi içinde ele alır. Sonuncusu ise, ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumun yönetimi anlamında şehirlerin veya ülkenin ahlaklı yönetimini konu edinir. Bu üçlü tasnif özellikle Tûsî’den sonra bütün ahlak filozofları tarafından takip edilmiştir.⁷⁶ Araştırma konumuzu oluşturan *Ahlâk-ı Mansûrî*’de de aynı yol izlenmiştir.⁷⁷

5.1. TEHZÎBU’L-AHLAK

“Tehzîbu’l-Ahlâk” tamlaması “tehzîb” ve “ahlâk” terimlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlardan tehzîb kelimesinin sözlük anlamı “düzeltme, arındırma, terbiye etme gibi” anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin “düzeltme, arındırma, temizleme gibi” anlamlarından hareketle bir kitapta geçen yanlış bilgilerin tashihi veya tedavülden kalkmış yorumların güncellenmesi gibi okuyucuya mesajın sağlıklı bir şekilde aktarılmasını engelleyen etkenlerden kitabın arındırılarak yeniden oluşturulması faaliyetine “tehzîb” adı verilmiştir.⁷⁸ Aynı zamanda bu kelime, “arındırma, temizleme gibi” anlamlarından hareketle bir kimsenin negatif özelliklere sahip niteliklerinden/rezîletlerden arındırılarak güzel ahlak/fazîlet ile donatılması anlamında kullanılmıştır.

Tamlamanın ikinci kelimesi olan “ahlâk”, önceki satırlarda da söz edildiği gibi, “hlk” kökünden gelmekte olup “huy, tabiat, seciye” gibi anlamlara gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, kişinin yaratılıştan sahip olduğu kişilik yapısını oluşturan nitelikler şeklinde tanımlanabilir. Bu tamlamaya kabaca baktığımızda “ahlakın güzelleştirilmesi” olarak tercüme etmek mümkündür.

“Ahlakın güzelleştirilmesi” diye tercüme ettiğimiz “Tehzîbu’l-Ahlak”, iki hususu hatıra getirmektedir. Bunlardan ilki “tehzîb” kavramıyla söz konusu ettiğimiz “arındırma, temizleme, eğitime, güzelleştirme” gibi manalarla ifade ettiğimiz durumların

⁷⁶ bk. Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*; Kutluer, *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*.

⁷⁷ Deştîkî-Şîrâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1103-1132.

⁷⁸ Ebu’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed (1205/1791) Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, ed. Komisyon (Kuveyt: Dâru’l-Hidaye, 1973)“hzb” md.

bize bir şeylerin arındırılması veya temizlenmesi gerektiği gerçeğidir. İkinci kavram olan “hulk” ise bir kimsenin bazı huylarından arındırılması gerçeğidir.

Deşteki’nin ahlak düşüncesinin temelini; “fazîlet, rezîlet ve bunların itidal noktasında olması“ oluşturur. Çünkü gerek ferdi ahlak, gerekse aile ahlakı ve gerekse toplum ahlakı denilebilecek üç aşamalı ahlak disipliniyle varılmak istenen nihai hedefin sağlanabilmesinin olmazsa olmazı, sözünü ettiğimiz “itidal” durumunun elde edilmesine bağlanmıştır. Belki de bu yüzden konuyla ilgili diğer kaynaklarda olduğu gibi bunda da önce fazîletler, sonra rezîletler ve sonra da tavsiye edilen itidal/orta yol konuları üzerinde durulmuştur.

Fazîletler ve rezîletler, öncelikle insana ait özellikler olup adeta “nefis” denilen zemin üzerinde donatılmakta olduğundan öncelikle insan ve insanın nefsi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Deşteki, sözünü ettiğimiz bu insanı incelerken öncelikle bireyin içinde yaşadığı âlemi ve onun yaratılışını ele almıştır.⁷⁹

Müellifimize göre Âlem, yoktan var eden, hiçbir şeye muhtaç olmayan mutlak kudret sahibi, noksan sıfatlardan münezzeh ve kemal niteliklerle muttasıf olan Yüce Allah tarafından yaratılmıştır. O, mutlak irade sahibi olmakla birlikte kötülükler, öncelikle insanoğlunun iradesi çerçevesinde ama yine de mutlak otorite olan Yaratıcı’nın iradesine göre vücuda gelmektedir. Bu yüzden iyilik Allah’tan, kötülük ise kişinin kendi tercihiyle ortaya çıkmaktadır.⁸⁰

İnsan konusuna dönecek olursak, eserde *Eşref-i Mahlukât* olarak nitelendirildiği görülür. Aslında bütün kemal sıfatları şahsında toplayan Yüce Yaratıcı, yeryüzünün îmarını üstlenmeye layık olan tek varlık olarak gördüğü için *emaneti* insana vermiştir. Bunun gereği olarak da insana cüz’î irade vermiştir. Yine insanların en yücesi durumundaki Muhammed Mustafa’yı da bu insanlara son peygamber olarak göndermiştir.⁸¹

İşte kendisine bu kadar önem verilen insanın da yaratılıştan getirilen hem kötülerin kötüsü/*esfel-i sâfilin* hem de iyilerin iyisi/*ahsen-i takvim*⁸² olma potansiyeline sahip olan niteliklerin erdem/fazîlet dediğimiz güzel ahlakın geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. İnsan, kendisine bahşedilen hürriyet gereğince sadece iyilik yapma değil

⁷⁹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1105.

⁸⁰ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1105.

⁸¹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1105.

⁸² et-Tîn 95/5-6.

aynı zamanda kötülük de yapabilme imkânına sahiptir. İşte “Tehzîbu’l-Ahlak” ile ulaşılmak istenen nihai nokta, kişinin nefsinin kötü yönlerinin arındırılması ve iyi yönlerinin geliştirilmesidir. Şimdi de tabir caizse ahlakın üzerine bina edildiği insan nefsi üzerinde duralım.

Yukarıdaki satırlarda da belirtildiği üzere, insan *emaneti* taşımak için gerekli güç ve kabiliyetlerle donatılmıştır. Yazarımızın insanda var olduğunu ifade ettiği bu güç ve kabiliyetler, insanın en önemli yönünü teşkil eden nefiste bulunmaktadır. Aynı zamanda nefis meselesi, felsefî ahlâk ve hatta diğer ahlâk düşünceleri için vazgeçilemez bir konumdur. Bu yüzden birçok düşünürde olduğu gibi Deştekî’nin ahlâk anlayışında da insan nefsi ve ona bağlı güçlerin izahı büyük önem taşımaktadır.

Pek çok İslâm düşünürü gibi⁸³ Deştekî de insanda maddî ve manevî olmak üzere iki yön bulunduğunu düşünmektedir. Ona göre insan, bir yandan dört unsurdan meydana gelen bedenden, diğer yandan latif, rûhânî ve zatı itibariyle cismânî olmayan bir varlık olan düşünen nefisten meydana gelmekte olup bu ikisi arasında, kuvvetli bir ilişki bulunmakta ve birinde meydana gelen bir değişiklik diğerini etkilemektedir. Ancak beden yok olmasına rağmen, İlâhî âlemden gelmesi sebebiyle nefis için yokluk söz konusu değildir. Nefis maddeden soyut olduğundan dolayı, diğer soyut varlıklar gibi hem bilgi, hem bilen ve hem de bilinendir. Anılan bu özellikleri dolayısıyla nefis, rûhânî ve cismânî âlem arasında aracı durumunda olup bu iki âlem arasındaki ilişkiyi o sağlamaktadır. Bundan ötürü, bir yandan yüksek ilkelere etkilenen ve o âlemden gelenleri kabul eden yüce âleme (âlem-i kudsiye) dönük bir yüzü, diğer yandan bedeni idare edip koruyan ve bedene dönük olan bir başka yüzü bulunmaktadır. Bu iki özelliğe göre, nefsin iki idrak edici gücü ortaya çıkmaktadır. Sırf aklî olan ve nazarî de denilen birincisinde ruhâniyyet hâkimdir. İkincisi ise hisle idrak eden ve tikelleri (cüz’iyyât) yapan amelî akıl olup onda cismâniyyet hâkimdir. Nefis, kendisinde bulunan birbirine zıt bu iki özellik arasında gider gelir. Başka deyişle nefis, yüksek yönüyle aşağı yönü arasında devamlı bir tezat halindedir.

Şüphesiz nefse ait bu güçler farklı isimlerle de anılsa aynı varlığın çeşitli görünüşleri durumundadır. Her iki taksimde de yer alan nazarî güç, yüksek ilmi

⁸³ Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, 40,99,113,139.

kavramları kabul etmekle yükümlü olup bu gücün yetkinliği eşyanın hakikatini bilmektir. Amelî güç ise cüz'î fiillerin irade ve düşünceyle meydana gelmesi için beden hareketini sağlamaktadır. Bu gücün yetkinliği, nefse ait çeşitli fiillerin fazlalık ve eksiklikten uzak bir şekilde orta yola uygun olarak meydana gelmesindedir. Başka bir deyişle ahlâk ilmini daha çok bu güç ilgilendirmektedir. Yine her iki taksimde yer alan öfke gücü nefsin hoşuna gitmeyen ve kendisine zararlı olan şeylere karşı koymasına, arzu gücü ise çeşitli arzu ve istekleri elde etmeye yarayan bir güçtür. Müellifimize göre, nefsin bu güçlerinden birinci taksimde nazarî güç, ikinci taksimde ise idrak gücü şeklinde adlandırılan akıl gücü diğer bütün güçlere hâkim olmalı, onlar da ona boyun eğmelidir. Böyle olduğu zaman nefsin güçlerinden güzel ahlâka uygun çeşitli fiiller doğar, aksi takdirde ise denge bozulur ve nefisten kötü fiiller sadır olur.⁸⁴

Sonuç olarak müellifimiz, nefsin kötülüğe meyilli olan halinin değil de iyiliğe yönelik olan durumunun en üst dereceye kadar geliştirilmesi gerektiği görüşündedir. Erdem noktasından ifrat yönüne veya tefrit yönüne doğru kaymanın uygun olmadığını vurgularken, itidal/orta yolda olmak gerektiğinin önemle altını çizmektedir. Diğer bir ifadeyle, güzel ahlakın geliştirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.

5.1.1. Fazîletler

Fzl kökünden türetilen fazîlet, “artmak, fazlalaşmak, üstün olmak” gibi manalara gelmektedir. Sözlüklerde “fazl”ın ileri derecesine fazîlet dendiği belirtilmiştir. Yine lügatlerde, fazîlet terimini “insanın başkalarından üstün ve imtiyazlı olmasını sağlayan durum, kişiyi mutluluğa götüren şey” diye tarif etmiş ve bunun zıddına rezîlet denildiğini dile getirilmiştir.⁸⁵

Felsefî literatürün dışındaki ilk dönemlere ait İslâmî kaynaklarda fazîlet kelimesi “ahlâkî erdem” anlamında nâdiren kullanılmıştır. Fazîlet kelimesinin özellikle ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılması ve sistematik bir fazîlet teorisinin oluşması felsefî kültürle birlikte başlamıştır. İlk dönem Müslüman filozoflar

⁸⁴ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-Ameliyye” Geniş bilgi için bk. Enes Taş, *Fârâbî Ve İbn Sînâ'da Bireyleşme İlkesi Bağlamında Nefis-Beden İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017); İbn Kemmûne, “Ahlâk ve Siyaset Üzerine Düşünceler”, çev. Mustakim Arıcı, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 169.

⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* “fzl” md. Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415) Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005) “fzl” md. Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* “fzl” md.

Eflatun'dan beri süre gelen anlayışa uygun olarak insan nefesine ait dört temel fazîletten bahsetmişlerdir.

Bunları daha net ortaya koyabilmek için filozoflarca kabul edilen üç güçten bahsetmek gerekir. Bunlar; akıl, öfke ve şehvet gücüdür. Bunlar yaratılıştan insana verilmiş güçler olup kişinin çalışarak elde ettiği kesbi nitelikte değildirler. Akıl gücün “hikmet”, öfke gücünden “şecaat” ve şehvet gücünden “ıffet” ortaya çıkmaktadır. Bu üç fazîletin gerçekleşmesiyle dördüncü fazîlet olarak kabul ettikleri “adalet” ortaya çıkmaktadır.

Şimdi bu fazîletlerle ilgili müellifimizin yorumlarını ortaya koymaya çalışalım:

5.1.1.1. Hikmet

Deşteki bu kavramı, akıl kuvvetinin kemali ve itidali olarak tanımlamıştır. Kişinin iyi bir insan olabilmesi için öncelikle teorik aklın kemal ve itidal üzere olması gerektiğini vurgulamıştır. Bir kimsenin aklından geçenleri henüz davranışa dönüştürmeden kendi içinde kemal ve itidal noktasında olması gerektiğini dile getirmiştir. Aynı zamanda bu durum, davranışların iyi-güzel olmasının ön şartı olarak da zikredilmiştir. Yine kişi teorik düzeyde de olsa kemalât seviyesine erişebilirse yedi kazanım elde edeceğini vurgulamıştır. Bunlar: *Zekâ, hızlı anlayış, zihin berraklığı, öğrenim kolaylığı, iyi akıl yürütme, ezberleme ve hafızadır.*

Zekâ, nefsin ilkelerinden sonuçlar çıkarma pratiğinden gelişmiş halidir; bu, şimşek çakması gibi kişinin bu sonuçları kolayca çıkarabildiği bir melekedir ve şöyle denebilir: Bu, üretken öncülleri ve pratikleri uygulama becerisidir. Sonuçlanma hızı ve sonuçların çıkarılmasının kolaylığıdır.

Anlama hızı: Nefsin gerekli girdilerden gerekli çıkarımlara hızla geçebilmesini sağlayan bir yetenektir. Şöyle denilir: Sonuçları çıkarırken ve onlara hızla ilerlerken rahatsız edilmeme yeteneğidir.

Zihnin berraklığı: Nefsin yanılsamalara karşı çıkmadan arzuyu ilkelerinden çıkarabildiği bir melekedir. Denildi ki bu, orta vadenin tefekkürüdür.⁸⁶

Öğrenme kolaylığı: Nefsin sınırlara uygun tanımlar yapabilmesini sağlayan bir yetenek olup şöyle denilir: Düşünme ve hayal gücüyle üretilen veya elde edilen görüntülerdir.

⁸⁶ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1107.

Ezberleme: Nefsin dilediği zaman muhafaza ettiği ilmi gözlemleyebilmesini sağlayan bir melekedir. Denildi ki: Kaydedilen görüntüleri fark etmek kolaydır. Bütün bunlar konunun önde gelen isimlerinin sözleridir.

Hafıza: Nefsin muhafaza ettiği bilgileri dilediği zaman, hiçbir çaba harcamadan gözlemleyebilmesini sağlayan bir melekedir. Denildi ki: Kaydedilen görüntüleri fark etmek kolaydır. Bütün bunlar konunun önde gelen isimlerinin sözleridir. Zekâyı, ezberlenmiş öncüllerde ve gözlemlenebilir bilimlerde saklı olan anlamları anlama kalitesi ve anlamının mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde çıkarımlara geçme hızı olarak açıklamak bana göre daha izah edilebilir. Hiç şüphe yok ki, bu yedi meleke, belli bir bilgiye bağlı kalmak dışında, amel edilmeden kazanılmaz ve kazanıldıktan sonra da muhafaza edilmeye ihtiyaç duymaz.⁸⁷

5.1.1.2. Şecaat

Cesaret ise, öfke kuvvetinin ölçülü olmasıyla nefiste meydana gelen bir canlılıktır. Bu durum, nefsin itici hareketlerinin başkalarının güvenliğine dair mükemmel hikmete uygun olacak şekilde olması içindir. Sevgi, fedakârlık veya neşe arayışı vb. Aksine, eğer bilgelik eylem gerektiriyorsa, bu ister zevke ister daha büyük acıya yol açan bir eylem olsun ki bu da bedeni ihmal etmek anlamına geliyorsa, devam ederim, bu ister sevilene ister sevilmeyen şeye yol açan yoksunluk olsun.

Cesaret bazen zorluklar karşısında sabır olarak adlandırıldığından, zorluklar karşısında sabır olarak bilinebilir ve araştırıldığında zorluklar karşısında sabır, gerçekliği nedeniyle onun gereklerinden biridir.

Bu erdem ruhta meydana geldiğinde, sınırsız erdemleri gerektirdi; bunlar arasında ruhun gururu, yardımlaşma, yüksek kararlılık, sebat, hoşgörü, sükûnet, şövalyelik, dayanıklılık, tevazu, gayret ve şefkat olan on bir erdem de vardı.

Nefsin Kibri: Ruhun haysiyete, kolaylığa veya bunların olmayışına aldırış etmediği bir niteliktir.

Yardımlaşma, sıkıntı karşısında ruha kararlılık konusunda güven veren bir niteliktir ve bu erdemin kazanıldığını gösteren işaretler arasında, korku uyandırırken hareketlerin ustalığı ve düzenliliği de vardır.

⁸⁷ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1108.

Ve kararlılığın doruğu: Yüce Allah'ın rızasını arayan ruhun mutluluğa karşı kayıtsız kalmasını sağlayan bir yetidir. Dünyevi sıkıntılar ise ölüme yol açar.⁸⁸

Sebat: nefsin sıkıntılara etkisini gösterecek şekilde dayanabildiği bir melekedir. Ve o melekenin mükemmelliği musibetler anında o nefsin üzülmemesidir.

Hilm/Olgunluk: Nefsin, sinirlerini rahatsız eden sebepleri kolayca umursamayacak hale gelmesini sağlayan bir melekedir.

Sükûnet: Savaşlarda ve anlaşmazlıklarda nefsin kendi kendini kademeli olarak hesaba katan bir yetenektir. Yani: bir kötülüğü savuşturmak mümkünse ondan daha şiddetli bir şekilde savuşturmayın.

Alicenaplık: nefsin güzel hatırlanmak beklentisiyle büyük şeyler elde etmeye hevesli olduğu bir melekedir

Dayanıklılık: Ruhun bilgeliğin edinmeyi gerektirdiği şeyi elde etmede vücudun zahmetlerini devam ettirdiği bir melekedir.

Tevazu: kendinden daha aşağı olan kimseye nefsin kendini tercih etmediği bir melekedir.

Hamiyet: Nefsin hıfz edilmesi gereken hikmet neyse o hıfz etmekte önem verdiği melekedir.

Şefkat: Nefsin eylemlerinde rahatsızlık duyulmadan kendi türünün acısına tanık olmaktan acı çeker.

Ve öfke gücünün itidalli olmayışı: ya nefsin acelesiyle hikmetin def edilmesi gerekmeyen şeyi def etmek, o da cerbezendir ki birçok rezilliğin doğduğu karanlığın kapısıdır.

5.1.1.3. İffet

İffet ise öyle bir özelliktir ki nefiste var olup meydana gelen şehvetin arzusundaki itidaldır. Bu durum, nefsin şehvetli hareketlerin ortaya çıkmasının bedeni sevmek, zevk aramak veya başka bir şeyle değil, mükemmel hikmete uygun hale gelmesidir.

O fazîlet olduğunda sınırsız fazîletleri gerekli kılar. Onlar da: Hayâ, şefkat, iyi huyluluk, barışçılık, sabır, kanaat, vakar, takva, intizam, hürriyet ve cömertliktir.

⁸⁸ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1109.

Hayâ ise: çirkinliğin ortaya çıkacağını hissettiğinde mesela kınanmaktan çekinme gibi nefsin kısıtlanmasını iktiza eder.⁸⁹

Yumuşaklık: şariat tarafından külfiyeti nefse kolayca ikame edilmesi melekesidir.

Güzel hidayet: Güzel hilelerde kendini mükemmelliğe ulaştırmak için nefsin samimi arzulu kıldığı bir yetenektir.

Barışçılık: nefse rahatsızlık vermeden farklı tutkulardan kurtulmasındaki çekişmelerde kudret veren bir melekedir.

Rahatlık: nefsin iradesini arzu ettiklerinden bir arzuyu kontrol altına almak için zapt etmeyi imkân veren bir yetenektir ki düşüncesi onu elde edip veya terk etmeden daha iyisiyle bitsin.

Sabır: nefsin kolaylıkların çekiciliğine karşı koyabildiği böylece çirkin zevklerden zevk aldırmadığı melekedir.

Kanaat: nefsi, yeme, içme, giyecek gibi hususlarda müsamahakâr olmasını yapan bir melekedir. Ve yokluğunda ihtiyacı karşılayacak kadar yetinmektir.

Vakar: nefsi isteklerinden bir isteğine koşunca kınanan aceleden koruyan bir melekedir ki haddi aşan acele kendisinden kaynaklanmasın.

Takva: Nefsi, güzel vazifelerle kusursuz ve fütursuz uğraşmasını imkan veren bir melekedir.

İntizam: Nefsi, hikmetin iktiza ettiği ölçüde ilgisini ve tertibini takdir ederek yapabilmesini sağlayan melekedir.

Cömertlik: nefsin sevdiği para mal vs şeylerden harcamayı kolaylaştıran bir melekedir. Böylece her dört fazîletin hepsi ve gerekliliklerinden bazıları ortaya çıktı.

Çirkinliklerin detayına ihtiyacın olduğunu düşünmüyorum çünkü eğer güzel melekelerin etkisini öğrenip sonra nefsinde o etkilerinden birazını kaybedersen onun kayboluşu ya nefsin o melekelerden boşaldığı için ya da zıddının var olduğu içindir. Ve her halükarda ikisi de ıslaha muhtaçtır.⁹⁰

⁸⁹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1110.

⁹⁰ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1111.

5.1.1.4. Adalet

Adalet ise pratik gücün niteliğinden dolayı nefiste oluşan bir durumdur. Bu durum, nefsin eylemleri sırasında hiçbir şeyin kaybolmaması için, eylemlerindeki şeylerin seviyelerini koruyacak hale gelmesi anlamına gelir. Bunlar gerçekleştiğinde de pek çok erdem tükenecek. Bunlardan bir kısmını diğerlerinin asılları arasında sayalım; bunlar; dostluk, vefa, şefkat, akrabalığa bağlı kalma, iyi mükâfat, iyi arkadaşlık ve dostluk gibi on iki erdemdir.

Dostluk, sadakat, şefkat, akrabalık bağları, iyi ödül, iyi arkadaşlık, iyi muhakeme, sevgi, teslimiyet, güven ve ibadet.

Dostluk: Dostluk, dostun, kendisine aykırı meşguliyetlerden, boşluğunun sebeplerini keşfetmeye ilgi uyandıran samimi sevgidir; eğer arkadaşı kâhin ise, ona saklanmak, değilse kalbine zarar veren meşguliyetlerden değil. Kısaca dostuna başarabileceği her güzel şeyi aktarmayı teşvik eder.

Sadakat: Hayatın yönetimine ilişkin fikir birliğidir.

Vefa: Nefsin dostluğu terk etmesine izin vermeyen bir niteliktir.

Merhamet: uygunsuz bir durumu ortadan kaldırma kaygısıdır.

Akrabalık bağları: akrabaların kişinin geçimine katılmasıdır.

Hüsnü Mükâfat: Birini ödüllendirmenin en iyi yolu, başkalarından aldığı iyiliğe daha çok, hakarete ise daha az karşılık vermektir.

Güzel Ortaklık: Müzakere ve işlemlerde şariat kanunlarına uymak şirketin yararınadır.

İyi Kaza-yargılama: kendisine herhangi bir sorumluluk ve itibar kazandırmayacak şekilde, başkalarının haklarına riayetir.

Sevgi: miras alınan eylemler aracılığıyla akranlardan ve erdem ustalarından sevgi aramaktır ve bu eylemlerin ayrıntıları ikinci makalede yer alacaktır.

Teslimiyet: Yüce Yaradan'ın takdirine göre başına gelenlere tabiatına aykırı olsa da tahammül etmektir.

Tevekkül: Mümkün olmayan bir şeyi başarmayı bıraksa bile, çaba harcadıktan sonra arzusunu elde etmek, Allah'a tevekkül etmek, onun gerçekleşmesi konusunda kuvvetli ümit beslemek, gevşekliğine sabretmek.

İbadet: Hiçbir konuda taviz verme eğilimini kendinde bulmamak için Yüce Allah'ın emrine boyun eğme yeteneğidir.⁹¹

Fazîletlerin Sürdürülebilirliğinin Sağlanması

Fazîletleri kapsamlı bir şekilde muhafaza etmek, başkalarının kabiliyetine mahsus değildir. Çünkü bu fazîletlerin her birine özgü yasalardan söz edilemez. İlgili yasalardan söz etmek, öncelikle, kötülük ve erdem türlerinin araştırılmasını gerektirir. Bunlardan her birinde onun bilindiğinin işareti, sonra onun var oluş sebebini, sonra da eğer yetenek bir fazîlet ise onu elde eden, bir kötülük ise onu ortadan kaldıran süsü zikrederek, sonra ruhun o tatlılık ve feragat halinde muhafaza edilmesinin sebebini ve o detaylarla ilgilenen kişinin yazdığını, bu kitabın hiçbir şeye dayanamayacağına göre, bir kanundan bahsedelim; hangi kötü alışkanlıklar ortadan kaldırılır, hangi erdemler kazanılır ve hangi erdemler korunur?

Kim ki gücünün mutedil olmasını istiyorsa bu beş maddeye riayet etmelidir:

Kim ki gücünün mutedil olmasını istiyorsa şu beş hususa riayet etmelidir:

Birincisi, Kişi âlim değilse uzletten uzak durmalıdır. Aksi halde nefsiyle veya şeytanla baş başa kalınca onlar tarafından mağlup edilerek aşama aşama rezîlet noktasına yaklaştırılabilir. Fazîlet noktasından zerre miktar da olsa uzaklaşma durumu, giderek rezîleti kazanmasının yolunu açabilir. Peygamberimiz kişi günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta oluşur, bu nokta günah işledikçe artar ve sonunda kalbin tamamını kaplayacak şekilde yaygınlaşır buyurmuştur. Hadiste sözü edilen durumun oluşmaması için günah işleme/rezîlet yollarının tamamının kapalı tutulması gereklidir. Kişi uzlet yerine her fırsatta cemaat içinde olursa otokontrolün yanında sosyal kontrol de olacağından rezîlete meyletme ihtimali olabildiğince azalacaktır. Ancak kişi âlim olursa sözünü ettiğimiz güçlere meyletme konusunda kendisini kontrol etme noktasında her hangi bir sorun yaşamayacağından dolayı uzlettte bulunmasının sakıncası olmaz. Aynı zamanda uzletleyken toplumun ihtiyaçlarını gidermeye yönelik çalışmalar yapma imkânını daha verimli bir şekilde kullanacağından dolayı tavsiye de edilir. Âlimin uykusunun ibadet olarak görülmesinde olduğu gibi âlimin uzleti de kıymetli olarak değerlendirilmiştir.

İkincisi, kişinin kendisini fazîletlere yönelmek ve rezîletlerden uzak tutmak için disipline etmesi gerekir. Eğer kişi fazîletleri sürdürme konusunda tembellik yapıyorsa

⁹¹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1108.

bu durumun izalesi için söz konusu rezîletin kötü sonuçlarını öğrenmek amacıyla her fırsatta bilgilerini artırması gerekir. Aynı zamanda bu rezîlete yaklaşmamak için öğrendiklerini her fırsatta tatbik ederek kişinin gönlünün bu rezîlete olan meylini/ilgisini ortadan kaldırmaya çalışması gereklidir.

Üçüncüsü, her hangi bir fazîletin kazanılması noktasında kişiyle o fazîlet arasına soğukluğun girmemesi için olabildiği kadar tekrar etmesi gereklidir. Kişiyle bu fazîlet arasına soğukluğun girmesine fırsat vermemesi lazımdır. Şecaat gücünü ele alacak olursak bu gücün itidal noktasıyla elde edilecek olan yiğitlik duygusunun bir defaya mahsus değil, cihada katılmak gibi bu fazîletin yaygın olarak yaşatıldığı ortamlarda sıkça bulunması kendi lehine sonuçların oluşmasına vesile olacaktır.

Dördüncüsü, kişinin rezîletlerin gündem olması muhtemel vesilelerden uzak durması gerekir. Aynı zamanda fazîletleri daha çok hatırd tutacak ayetler, peygamber kıssaları gibi vesilelere sarılması lazımdır. Sürekli iffetsizliğin konuşulduğu meclislerde bulunmak kişiyi şehvet noktalarına doğru meyletmeye sevk edecektir. Bu yüzden daha çok şehvetin değil iffetin çağrıştırıldığı ortamlara ilgi gösterilmelidir.

Beşincisi kişinin kendisini ilgisi (tecessüs) noktasında sürekli kontrol altında tutmasıdır. Kişinin ilgisinin fazîletlere doğru olması zaten arzu edilen bir durumdur. Ancak ilginin rezîletlere doğru olması söz konusuysa bu durumda gerekirse arkadaşlarından destek de almalıdır. “Bir elin nesi var iki elin sesi var” ilkesi gereğince arkadaşlarıyla bu konuda da dayanışma halinde olup işbirliği halinde rezîletlere karşı mesafeli olunmalıdır.⁹²

5.1.2. Rezîletler

Rezîletler, ahlak felsefecileri tarafından genellikle fazîlet durumunun olmaması şeklinde tarif edilmiştir. Önceki satırlarda da söz konusu edildiği gibi fazîlet, her hangi bir konuda itidal halinin kazanılmış olması durumudur. Fazîletin yoksunluğu ise rezîlet olarak kabul edilmiştir. Rezîletin ortaya çıkışı iki şekilde olabilir. Bunlar ifrat veya tefrit durumudur. Fazîlet düz bir çizginin orta noktası olarak kabul edilirse bu noktanın sağındaki ve solundaki noktaların tamamı rezîlet olarak adlandırılabilir.

Rezîletler, dört ana fazîletin olmaması durumu itibariyle ilk bakışta dört tane gibi gözükmemektedir. Bunlar; “Hikmet” fazîletinin yoksunluk durumu olarak “Cehl-

⁹² Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1113; ayrıca bk. Kemal Göz, “Medînetü’l-Fâzıla Ekseninde Devlet-Utopia Toplum Tasarısı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD)* 11/1 (2024), 419-425.

cahillik”, “Şecaat/yiğitlik” fazîletinin yoksunluk durumu olarak “cübü/ödleklik”, “İffet” fazîletinin yoksunluk durumu olarak “şereh/şehvet düşkünlüğü” ve adalet fazîletinin yoksunluk durumu olarak “Cevr/zulüm”dür. Aslında konu detaylı bir şekilde incelendiğinde bu isimlendirmelerin söz konusu dört unsurun ifrat hali olduğu görülecektir. Rezîletin tanımı sadece ifrat hali olmayıp tefrit hali de olması nedeniyle öncelikle tefrit halini de dikkate alarak rezîletlerin sayısını sekize çıkarmak mümkündür. Aynı zamanda itidal noktasının dışında kalan her türlü sapmayı esas alırsak rezîletlerin sonsuz sayıda olduğunu söylemek mümkündür.

Önceki satırlarda sözü edildiği gibi, kişinin nefsinin, fazîleti kazanmaya veya rezîlete elde etme potansiyeline sahip boş bir levha gibi olduğunu varsayabiliriz. Kişi kendi iradesiyle bu seçeneklerden hangisini tercih eder ve onun gereğini yaparsa söz konusu levha ona göre şekil almaya başlayacaktır. Bu benzetmeden hareketle fazîletin de rezîletin de sonradan kazanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte bahsi geçen durumların fazîlet veya rezîlet olarak adlandırılabilmesi belli aşamalardan geçmesi gerekir. Bunları teorik, pratik ve kalıcı hale gelme aşaması diye üçe ayırmak mümkündür:

Bunlar, kişinin değişik faktörlerin etkisiyle fazîlete veya rezîlete öncelikle ilgi duymasını gerektirir. Akabinde onun benimsenebilirliğinin veya yapılabilirliğinin zihin süzgecinden geçirilmesini, sonra da fırsatını bulduğunda tatbik edilmesini iktiza eder. Yine değişik sebeplerden dolayı kişi tatbik edilen davranışı sürdürmekten vazgeçebilir. Sözünü ettiğimiz davranışın fazîlet veya rezîlet olarak adlandırılabilmesi için uzun süre tekrarlanması ve meleke haline gelmesi gerekir. Diğer bir ifadeyle, değişik faktörlerin veya kişilerin etkisiyle değil nefsin söz konusu fazîleti veya rezîleti tam olarak benimsemiş olduğundan dolayı kendiliğinden/otomatikleşmişçesine yerine getirir hale gelmesi gereklidir.

Ahlak filozofları ahlak ilmiyle tıp ilmi arasında bir benzerlik kurmuşlardır. Tıp ilminde “koruyucu hekimlik” ve “hastalıkların ortadan kaldırılması ve tedavisi” gibi bir ayrım varsa aynısını ahlak ilmi için de düşünmüşlerdir. Onlar da “fazîletleri koruma (hıfz-ı fazîlet)” ve ahlâkî hastalıkları ortadan kaldırma (izâlet-i rezîlet)” olmak üzere ahlak ilmini ikiye ayırmışlardır. Tıp ilminde asıl olanın “koruyucu hekimlik” olduğu gibi ahlak ilminde de “fazîletlerin korunması” olduğu çok açıktır. “Tehzîbu’l-Ahlak” başlığı altında ele alınan konuların kahir ekseriyetinin “fazîletlere” ayrılmış olması bu durumun apaçık göstergesidir.

Her ne kadar İbn Miskeveyh, Tûsî ve Devvânî gibi bir kısım ahlak filozofları rezîletler konusunun anlattıktan sonra ahlakî hastalıklar üzerinde durmuşlarsa da rezîletlerle bu hastalıkların aynı şeyler olup olmadığı hususunda net bir tavır sergilememişlerdir.⁹³ Deşteki ise bu konuyu rezîletler başlığı altında ele almıştır.⁹⁴

5.2. TEDBÎR-İ MENZİL

5.2.1. Tedbîr-i Menzil Kavramı

Başlıktaki tamlama, “tedbîr” ve “menzil” kavramlarından oluşmaktadır. “Bir kimsenin işini çekip çevirmesi, sonunu düşünüp hesap etmesi” anlamındaki tedbir,⁹⁵ ahlâk ve siyaset kitaplarında “siyaset”, yani “yönetim” manasında sıkça geçmekte, “ev” anlamındaki “menzil” ile birlikte kullanıldığında ise, daha çok felsefî tarzda yazılmış ahlâk kitaplarındaki pratik ahlâkın üç ana bölümünden ikincisi olan “aile felsefesini/aile ahlakını” ifade etmektedir.⁹⁶ Bu kavram, “Ev Yönetimi Bilgisi” veya “Ev Yönetimbilimi” şeklinde tercüme edilebilir.⁹⁷

Yunan Felsefesi’nin en önemli temsilcisi olan Aristo’yu bir ekol olarak izleyenlere, İslâm dünyasında Meşşâîyyun denilir.⁹⁸ İslâm felsefecilerinden Meşşâî ekole mensup olanlar ahlak ile ilgili eserlerinde İlm-i Tedbîrî’l-Menzil başlığı altında ev/aile yönetimini konu edinmişlerdir. İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Tûsî, Kınalızâde, Devvânî ve Deşteki gibi filozoflar önemli çalışmalar yaparak bu geleneği sürdürmüşlerdir. Sağlıklı bir Müslüman aile yapısının oluşumunda önemli katkıları olmuştur.

Gıyâseddîn Mansûr, *Ahlâk-ı Mansurî* adlı eserinde diğer ahlak eserlerinde olduğu gibi aile ahlakını “Fî ilm-i tedbîrî’l-men zil” başlığı altında ele almıştır. Ailenin toplumun çekirdeğini oluşturduğu gerçeğinden hareketle hem bireysel ahlak, hem de

⁹³ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-Ahlâk*, 191-222; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 167-202; ayrıca bk. Kemal Göz, “Kınalızâde’nin Aile Ahlâkına Bakışı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD)* 7/1 (2020), 8-13.

⁹⁴ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1112.

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab dbr*” md.

⁹⁶ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 207; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib (ö. 387/997) el-Hârizmî, *Meşâîhu’l-‘ulûm* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 80; ayrıca bk. İrfan Görkaş, “Ahlak ve Siyaset Arasında Bir Felsefe: Aile”, *Türkiye’de Aile Değerlerinin Bugünü ve Geleceği*, ed. Fatih Özkan (Ankara: Nobel Akademik, 2022), 65-66.

⁹⁷ Geniş bilgi için bk. Sabri Orman, “İlm-i Tedbîr-i Menzil Oikonomia ve İktisat. Ankara”, *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (I)* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), 265-310.

⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941); Sabri Orman, “İlm-i Tedbîr-i Menzil Oikonomia ve İktisat. Ankara”, *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (I)* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), 265; Hasan Ocak, “İslam Ahlak Felsefesinde et-Tedbîru’l-Menzil/Ev İdaresi Kavramı”, *Journal of Intercultural and Religious Studies* 6 (ts.), 86.

şehir yönetimi konusuyla da irtibatlı olarak yer yer o konulara atıflarda bulunarak konuyu detaylandırmıştır. Bu çerçevede Aile yönetimi/tedbîr-i menzil; tedbîr-i menzil'in amacı, mesken edinmenin gerekliliği, karı-kocanın, çocukların, hizmetçilerin ve malın yönetimi adında altı alt başlıktan oluşturulmuştur.⁹⁹

5.2.2. Tedbîr-i Menzil'in Amacı

Tedbîr-i menzil'in amacı ev halkının rezîletlerden korunması ve fazîletlerle donatılmasıdır.¹⁰⁰ Bilindiği gibi geleneksel toplum yapımızda aile, çekirdek ve geniş aile olmak üzere ikiye ayrılır. Çekirdek aile; anne, baba ve çocuklardan oluşurken, geniş aile, çekirdek yapıya büyük anne, büyük baba gibi aile büyüklerinin katılımıyla teşkil edilir. İki yabancı kadın ve erkeğin bir araya gelmesiyle oluşan ailede, ister istemez iki farklı karakter yan yana gelmektedir.¹⁰¹ Konuyla ilgili bir ayette eşler arasına Allah'ın “meveddet ve rahmet bahşetmesinin Allah'ın ayetlerinden olduğu” dile getirilerek bütün farlılıklarına rağmen eşlerin ünsiyet kazanmalarına vurgu yapılmıştır. Evlilikte yeni kurulan ailelere dostları tarafından çeşitli hediyeler verilir. Yeni kurulan aileye Yüce Allah'ın hediyesiye meveddet ve rahmettir.

Aileyi oluşturan bireyler bu birliktelik sayesinde hem maddi hem de manevi dayanışma imkânı elde etmektedirler. Konuyla ilgili bir ayette “Eğer fakir iseler Allah fazlıyla onları zenginleştirir” denilerek maddi dayanışma durumuna vurgu yapılmaktadır. Bir atasözümüzde bu gerçeklik “Allah evlenene ve ev alana yardım eder” şeklinde dile getirilmektedir. Böylece üyeleri için aile, bir güvence ve sığınak görevi ifa eder. Eşlerin birbirlerinde sükûnet bulmalarına vesile olur. Aynı zamanda toplumun değerleri bu vesileyle hem eşler tarafından yaşatılır hem de çocuklarına aktararak böylece sonraki nesillere tevarüs ettirilir.

Sözünü ettiğimiz tevarüs süreci, doğası gereği, değerlerin güncellenerek aktarılmasını sağlayan çok önemli dönemeçlerden biridir. Aileyi oluşturan eşler bireysel ahlak aşamasındaki huylarının güzelleşmesini, olması gerektiği gibi sağlayabilmişlerse bu dönemeç sağ salim aşılmış olacaktır. Bahsi geçen güncelleme, aileyi oluşturan toplumun kültürel değerlerinin köklerine bağlı olarak yapılmazsa beklenen neticenin alınması imkânsızdır. Böyle toplumların giderek dejenere olması kaçınılmaz olacaktır.

⁹⁹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1118.

¹⁰⁰ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 207; Orman, “İlm-i Tedbîr-i Menzil Oikonomia ve İktisat. Ankara”.

¹⁰¹ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010), 206.

Böylece aileler kendilerinden beklenen değer aktarım aracı olmaktan çıkıp etkilendikleri değer in ücretsiz aktarıcısı olabileceklerdir.

Aile üyeleri bu yapının oluşturduğu atmosferde bir taraftan da itidalli olmayı öğrenirler. Diğer bir ifadeyle, bireysel bazda aşırılık yapabilecek iken birlikte olmanın getirdiği sinerjiyle tavır ve davranışlarında itidalli olmayı önemli bir yöntem olarak benimsemiş olurlar. Klasik ahlak kitaplarımızda ilm-i Tedbîr-i menzil ilminin konusunun eş, çocuk, akraba, hizmetçi komşu gibi kişiye yakın kimselerin durumlarının bilinmesi ve gözetilmesi olarak zikredilmiştir. Aynı zamanda bu ilmin gayesinin kişinin hanesindeki durumun düzene konması olarak dile getirilmiştir.¹⁰²

Belli bir amaç için bir araya gelmiş üyelerden oluşan aile kurumu, üyelerinin sayısı yönüyle kabarık olmasa da etkinlikleri itibariyle son derece önemli görevler ifa etmektedir. Aynı zamanda bir taraftan toplumun sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla yeni nesillerin dünyaya getirilmesini sağlarken bir taraftan da toplumun kültürel değerlerinin sonraki nesillere aktarılmasına vesile olmaktadır. Toplumun maddi ve manevi varlığı için bu derece önemli görevleri yerine getiren bu birlikteliğin bir kaos veya bir krize neden olmaması için yönetici ihtiyacı kaçınılmazdır. İşte bu gerçekten hareketle Deştékî, “Ev yönetiminde kocanın durumu tıpkı bir ülkedeki sultanın durumu gibidir.” sözüyle aileyi tıpkı bir devlete benzetmektedir. Aslında aileye, hem toplumun bir parçası olması itibariyle, hem de bir yönetim mekanizması olması yönüyle küçültülmüş bir devlet diyebiliriz. Aynı zamanda müellifimiz, evin yönetimiyle ilgili olarak “Bir evde her ne kadar eş, çocuk, hizmetli vs nedeniyle bir çokluk olsa da aile reisi bunlar arasında vahdeti sağlamalıdır.” sözleriyle aile reisinin bu görevine parmak basmıştır.¹⁰³

Aslında bu anlayış “Hepiniz çobansınız ve güttüklerinizden sorumlusunuz.” hadisinde “çoban” metaforuyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bilindiği gibi çobanın, hem yönetim sanatını iyi bilen hem de bu sanatın gereklerini yerine getiren bir kimse olması beklenir. Bazı kesimler tarafından çoban sembolü eleştirilirse de aslında yöneticinin sorumluluğunu anlatması ve her an tetikte olması gerektiğini ifade etmesi bakımından tam da yerinde bir benzetme olduğu düşünülebilir. Çobanın tetikte olması durumunu bir yönetici olarak Hz. Ömer, “Kenar-ı Dicle’de bir koyunu kurt kapsa, Adl-i İlahi onu Ömer’den sorar” sözleriyle bir başka şekilde dile getirmiştir.

¹⁰² Kemâleddin Mehmed Efendi Taşköprizâde, *Mevzûât’ul Ulûm* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1975), 1/328.

¹⁰³ Deştékî-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/2119.

Öte yandan İbn Sînâ, yukarıda geçen hadisten hareketle konuyla ilgili “Çoban modeli” geliştirmiştir. Filozof, ev yönetimi modeli olarak yalnız çoban örneğini kullanır. Ona göre bir kere menzil halkı bir araya gelince, menzilin kurucusu çoban, menzilin diğer üyeleri ise onun sürüsü konumunu alırlar. Nasıl ki bir çoban gündüzün otlatıp sulamak, geceleyin ağıla götürmek; yazın otlaklara, kışın kışlaklara götürmek; üremeleri ve çoğalmalarına nezaret etmek gibi sürüsü için faydalı olan şeyleri yapmaya, onun için zararlı olan şeyleri ise önlemeye çalışırsa ve nasıl ki sesiyle ve ısılığıyla onu bazen tatlı, bazen sert bir şekilde gütmeye çalışırsa, menzil reisi de menzil ahalisi karşısında benzer bir konuma sahiptir ve benzer bir tutum sergilemelidir.

Çoban benzetmesini İbn Sînâ'yı izleyerek Tûsî ve Kınalızâde de kullanır. Bu modelden hareketle ev ve aile yönetimi konusunda çıkarılan ortak sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Menzil ahalisini fiziki ve ahlaki zarar ve tehlikelerden korumak, onların ruhi ve bedeni olarak mümkün olan en yüksek yetkinliğe ulaşmalarını sağlamak, onlar için düzenli bir geçim ve ahenkli bir hayat sağlamak ev yönetiminin amacı ve ev yöneticisinin görevidir. Bu amaca ulaşmanın ve bu görevi ifa etmenin en uygun yolu yerine göre yumuşak davranmak, ödüllendirmek, teşvik etmek, sevgi ve şefkat göstermek, "terğib" etmek; yerine göre ise sert davranmak, cezalandırmak, menetmek, kızmak, "terhib" etmektir. Kısacası, çoban modeli ev yönetiminin ilkesi "yerine göre tatlı, yerine göre sert ol" formülüyle ifade edilebilir.

Tûsî ve Kınalızâde, çoban modelinin yanı sıra doktor modelini de kullanırlar. Bu modelde yönetim bakımından menzil reisi ile menzil ahalisinin durumu, doktorun insan vücudu karşısındaki tutumuna benzetilerek ele alınır. Benzetme, tababetin üç dalı üzerinden yapılır: Koruyucu hekimlik, tedavi edici hekimlik ve cerrahi. Önce doktorun insan bedeni karşısındaki genel tutumu ve ona genel bakışı tespit edilir. Doktor tek tek organlardan önce bir bütün olarak bedenin genel sağlığıyla ilgilenir. Beden sağlığı ve faziletli davranışlar, bedeni oluşturan organların genel dengesinden kaynaklanır. Eğer böyle bir denge varsa, doktor onu korumaya; eğer yoksa geri getirmeye çalışır. Gerçi her organın da ayrı ayrı önemli fonksiyonları ve özel dengeleri vardır; fakat bütün organların ahenkli çalışmasından kaynaklanan ortak denge onların bu fonksiyonlarının asıl amacıdır.

Öyleyse evvela bu ortak veya genel denge gözetilmelidir. Doktor, bundan sonra tek tek her organla ilgilenir. Fakat, bu ilgilenişin tarzı yukarda değinilen genel bakışın çerçevesi içinde belirlenir. Bedenin bütünü bakımından her organ aynı öneme sahip değildir ve organlar bu bakımdan hiyerarşik bir önem sıralamasına tabidir. Dolayısıyla gerek koruyucu hekimlikte, gerekse tedavi edici hekimlikte önce daha önemli olan organlar gözetilir. Hatta eğer hasta bir organ tedaviye cevap vermez ve ondan umut kesilirse, bedenin bütünüün selameti bakımından ondan tamamen vazgeçilebilir ve cerrahi müdahaleyle kesilip atılabilir. Tûsî ve Kınalızâde, bedenin yerine menzil, vücut organlarının yerine menzil üyeleri, doktorun yerine menzil reisi konarak, aynı muhakemenin menzil yönetimi için de yürütülebileceğini düşünürler. Böylece, menzil topluluğunun fillerinden, menzil hayatı için matlup olan bir düzen ve ahengin (nizamın) ortaya çıkacağı beklenir.

Tûsî'nin ifadelerinden, doktor unsuru eksiltilerek ve onun yerine organlar arası hiyerarşi ikame edilerek, menzilin insan organizmasına benzetilmesi yoluyla da ev yönetimi sanatının ilkelerinin çıkarılabileceği sonucuna varılabilir. Bu takdirde üçüncü bir model elde edilmiş olur: Organizma modeli. Bu modelde, diğer her şey doktor modelindeki yerlerini korurken, menzil reisine organizmanın en önemli ve yönetici konumundaki uzvu tekabül eder. Tûsî'ye göre gerek sözünü etmekte olduğumuz, gerekse ondan önce sözünü ettiğimiz modelin bir gereği olarak, ayrıca şu ilke ortaya çıkar: Menzil reisi, menzil nizamından beklenen bir şey olarak, menzil üyelerinin her birinin belli bir yetkinliğe ulaşmasını sağlayabilmek için, onların her birinin tabiatı, özellikleri ve fonksiyonları, ayrıca onların fiil ve fonksiyonlarının ahenkleştirilmesinden hâsıl olan denge (itidal) konusunda bilgi sahibi olmalıdır.¹⁰⁴

5.2.3. Mesken Edinmenin Gerekliliği

Deştekî eserinde ailenin kurulabilmesi için öncelikle bir meskenin olması gerektiğini zikretmiştir. Bunun nedenlerini ise şöyle ifade etmektedir. “*Bir kimsenin iyi ve hoş bir şekilde yaşayabilmesi için içinde bir eşin, çocukların ve hizmetçinin bulunduğu bir eve ihtiyaç olduğu gibi aynı zamanda bu evin gelir-giderlerinin de tanzim edilmiş olması gerekir.*”¹⁰⁵ Deştekî ayrıntıya girmese de İbn Sînâ ev ihtiyacını iki sebebe bağlamaktadır: ilki, insanın barınma ihtiyacını gidermesi olup ikincisi de kişinin gıda ihtiyacını gidermek için biriktirdiği ürünlere depo hizmeti vermesidir.

¹⁰⁴ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 209.

¹⁰⁵ Deştekî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1113.

Ayrıca stoklanan ürünlerin güvenliği ve korunması için bir kadına ihtiyaç duyulduğunu ifade eder.¹⁰⁶ Tûsî ve Kınalızâde ise insan türünün devamının sağlanması için kadına ihtiyaç olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁰⁷

Eserde “Tedbîr-i Menzil” başlığından hemen sonra, ailenin kurulabilmesi için her şeyden önce içerisinde eşlerin, çocukların ve hizmetçinin iyi ve hoş bir hayat yaşayabileceği bir meskenin olması gerektiği dile getirilmiştir.¹⁰⁸ Bu açıklamadan yola çıkarak meskenin fiziki özellikleri hakkında bazı öngörülerde bulunabiliriz. Eşler, çocuklar ve hizmetçinin huzur içinde kalabilmesi için her şeyden önce bunların her birinin en az birer odasının olması gerektiği düşünülebilir. Aynı zamanda aile üyelerinin birbirleriyle ünsiyet peyda edebilmeleri için hep beraber birlikte olabildikleri en az bir odanın da olması gerekir. Bununla birlikte yeme içme ve gıda ihtiyaçlarının giderilmesi için bir mutfakın olması öngörülebilir. Gazâlî konuyla ilgili bir tasnifinde meskeni üç kategoride ele almaktadır. Anlatımını günümüze uyarlarsak; kişinin başını sokabileceği bir yerinin olmasını asgari; yemek odası, yatak odası, banyosu, mutfak ve tuvaleti bulunan bir evi orta düzey ve orta düzeydekilere ilaveten, bahçesinin, havuzunun, garajının da olduğu bir villayı veya şatoyu ise üst düzey olarak tasvir etmektedir.¹⁰⁹ Günümüz şartlarına göre düşündüğümüzde, hizmetçinin de bulunması gerektiği gerçeğinden hareketle konfor seviyesi yüksek bir mesken olduğu akla gelebilir. Ancak müellifimizin yaşadığı 16.yy şartlarında evlerde bir değil birden çok hizmetçi bulunduğunu hatırlarsak müellifimizin orta düzey bir evi tasvir etmeye çalıştığı anlaşılacaktır.

Görüldüğü gibi müellifimiz yukarıya alıntıladığımız sözlerinde “*iyi ve hoş bir yaşam*” tabirini kullanmıştır. Bununla anlatılmaya çalışılan yaşam tarzının, günümüzde “orta direk” diye tabir edilen kesim olduğu düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle, giderlerini karşılayacak kadar geliri olan düzeyin ortaya konulmaya çalışıldığı söylenebilir. Açıklamanın devamında “evin gelir ve giderlerinin de tanzim edilmiş olması gerektiği” vurgusu da belirlediğimiz ekonomik seviyeyi doğrular niteliktedir. Hatta bu açıklamayı, “İyi ve hoş bir yaşam” nitelemesiyle düşündüğümüzde evlenecek olanlarda olması gereken iki hususu vurgulamaya çalıştığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

¹⁰⁶ Görkaş, “Ahlak ve Siyaset Arasında Bir Felsefe: Aile”, 206; ayrıca bk. Görkaş, “Ahlak ve Siyaset Arasında Bir Felsefe: Aile”, 68-69.

¹⁰⁷ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 206; Kınalızâde, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, 205-206; ayrıca bk. Göz, “Kınalızâde’nin Aile Ahlâkına Bakışı”, 15.

¹⁰⁸ Deştakî-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1114.

¹⁰⁹ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111) el-Gazzâlî, *Mîzânü’l-‘amel* (Kahire, 1965), 378 vd.

Bunlardan ilki, aile reisinin ekonomik anlamda evin geçimini sağlayacak kadar gelirin olması gerektiğidir. İkincisi ise, kocanın, oluşacak aile birlikteliğini sürdürebilir bir donanımına sahip olmasının lüzumudur.¹¹⁰

5.2.3.1. Karı-Koca İlişkileri

Deşteki'ye göre koca'nın bir sultana benzetilmesi bir taraftan da bu evde yetişen yeni nesillerin en azından aile reisi düzeyinde de olsa yöneticilik rolüne zihnen de olsa hazırlanmalarına vesile olacaktır. Bu durum bu evde yetişen gençlerin sadece zihni olarak değil aynı zamanda küçük kardeşlerine ablalık veya ağabeylik yaparak bir çeşit yönetim tatbikatı yapabilmeleri için de uygun bir ortam oluşmasını sağlayacaktır. Bunun gibi nedenlerle aile reisi durumundaki kocanın devlet başkanı gibi itibar görmesi özellikle çocukların eğitime katkı sunması açısından son derece kıymetlidir.

Geleneksel aile yapılanmasında ailenin kocanın riyasetinde yürütüldüğü kabul edilir. Ancak Deşteki eserinde “Ev idaresinde kadının konumunun belirlenmesi oldukça önemlidir.” sözüyle kadının yönetime ortak edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Ancak bu ortaklığın, kocanın yöneticilik rolüne hanel getirmeden yerine getirilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Aksi halde ailede iki başlılığın oluşacağını ve bu durumun ailenin bütünlüğüne zarar vereceğini dile getirmektedir. “Kadının konumunun kocanın konumuyla eşitlenmesi veya daha üst seviyede olması ev yönetiminde çift başlılığı ortaya çıkaracağı için mümkün değildir.” sözüyle de bu ortaklığın sınırlarını biraz daha netleştirmeye çalışmaktadır. Aralarındaki hiyerarşinin eşitlenmesi ya da daha üst seviyeye çıkartılması, yaratılış özellikleri itibarıyla oldukça zordur. Ancak evlilikte küfüv/denklik kuralının aşılması durumunda böyle bir durumun ortaya çıkması ihtimal dâhilinde olabilir. Böyle bir tehlikeyi önlemek adına da denklik gibi, evlenirken tarafların uyması gereken hususlar getirilerek bu sorun aşılmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar kadının konumunun koca ile aynı seviyede olmasını veya üst seviyeye çıkartılmasını uygun görmese de, kadına da ailenin yönetiminde belirli çerçevede de olsa rol vermiş olması önemlidir. Bu rolün sınırlı veya kadının kendi sorumluluk alanları çerçevesinde olması, bir taraftan kadına verilen değeri gösterirken bir taraftan da aile birlikteliğinin sürdürebilirliğinin önünü açmaktadır. İşbirliğine dayalı birlikteliklerde üyelere sorumluluk alanları çerçevesinde karar verebilme yetkisi vermek veya inisiyatif kullanma esnekliği tanımak işin verimliliğini artırır. Böyle bir durum

¹¹⁰ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1117.

hem çalışanlarda tatminkarlık oluşturur hem de işlerin daha hızlı sonuçlandırılmasını sağlar. Aile birlikteliğinde de aynı durum söz konusu olmalıdır. Bilindiği üzere bir kimseye kapasitesinin üzerinde yetki vermek veya yaptığı işin gerektirdiğinin üzerinde sorumluluk yüklemek hem ilgili için bir zulüm olacak hem de yönettiği insanlar arasında bir kargaşanın ortaya çıkmasına neden olacaktır. Aile birlikteliğinin bu tür kırılmaları taşımasının mümkün olmadığı ortadadır. Aksi halde bu aile yukarıda sözünü ettiğimiz bir sığınak veya huzur ortamı olmayacaktır.

Ailede koca, her ne kadar aile yönetiminin direği durumunda olsa da, “Yuvayı dişi kuş yapar” vecizesinde de ifadesini bulduğu gibi, aile üyeleri arasındaki insicamı sağlayan paydaş aslında kadındır. Bunun önemli göstergelerinden birisi, günümüz şartlarında dahi, hanımı vefat eden kocaların mevcut aileyi sürdürmelerinin neredeyse imkânsız oluşudur. Ama kocası vefat eden birçok kadının yeni bir yuvaya tevessül etmeden kurulu düzenlerini sürdürmeye çalışmaları da bahsi geçen durumu izah eden önemli bir göstergedir.

Öte yandan kadın, içinde bulunduğu aile ortamında yeni anne adaylarını hem dünyaya getiren hem de onları anneliğe hazırlayan önemli bir unsurdur. Bu sayede kız çocukları gelecekte anne olduklarında nasıl bir ana modeli sergilemeleri gerektiğini burada öğrendikleri gibi, küçük kardeşlerine ablalık yaparken malumat edindikleri konuların da tatbikatını yapma imkânını yine bu aile ortamında bulabilirler. Kadın bir taraftan bu bahsi geçen öğrenme ortamını hazırlayıp uygulamaya sokarken bir taraftan da oluşan aksaklıklar üzerinden takibini yaparak oluşabilecek muhtemel tehlikelere karşı denetim de yapacaktır. Böylece yetiştirdiği öğrencileri olan kızlarının yeni yeni yuvalar kurmalarına alt yapı oluşturduğu gibi, onların emin adımlarla hayata atılmalarını da sağlayacaktır.¹¹¹

5.2.3.1.1. Eş Adayını Belirleme Süreci

1. Deşteki adeta “Bir kadın kocasını vezir de eder rezil de” atasözündeki gerçeklikten hareket edercesine, ailenin oluşumunda kadının rolünün öneminden dolayı daha eş adayının seçiminden, nişanlılık dönemine ve düğün sonrasında da belli bir süre daha kadının yakın takibe alınması gerektiğini eserinde ayrıntılı olarak dile getirmiştir. Hz. Peygamber’in “Kadın dört şeyi için nikâhlanılır; malı, soyu, güzelliği ve dini. Sen

¹¹¹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1118; ayrıca bk. Tuba Tatar, *Abdüllatîf Karamani'nin Adâb-ı Menâzil'ine göre menzil kavramının değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017), 25-27;; Göz, “Kınalızâde'nin Aile Ahlâkına Bakışı”, 16-17.

dindar olanını seç ki elin bereket bulsun”¹¹² hadisini ince eleyip sık dokumuştur demek abartı olmaz. Müellifimiz eş seçimiyle ilgili olarak 9 hususun dikkate alınma gerektiğini zikretmiştir:

2. *Evlenilecek eş adayının ılımlı bir kişiliğe sahip olması gerekir.* Böylece kurulacak yuvada her zaman her şeyin güllük gülistanlık olmayabileceğini öngörerek, oluşabilecek krizlerde kırıp geçiren ve sonunda ailenin yıkılmasına veya önemli bir sarsıntı geçirmesine neden olacak bir adayın tercih edilmemesini önerir. Bu şekilde davranarak, aday belirleme aşamasında tedbirli olmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. İlimli olmak demek; etkisiz eleman demek değildir. Eş adayının ılımlı olması, sert tabiatlı bir yapıya sahip olmaması gerektiği gibi aynı zamanda pısrık, nerde ne zaman ne yapacağını bilmeyen bir tabiata da sahip olmaması demektir. Tam tersinden bakmak gerekirse; ılımlı olmayan bireyler, hemen her konuda aceleci bir tavır ve kararlar, kendilerine söylenenleri ve yapılanları, patlamaya hazır bir bomba gibi karşılayacaklarından, bu durum; eşleri kırıcı ve kaba bir pozisyona düşürecektir ki, birkaç kez bu durum tolere edilse de, sonrasında ayrılıklara yol açacaktır.

3. Eş adaylarından bakire olanın tercih edilmesini önermiştir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber sahabeden Hz. Cabir’in dul bir kadınla evlendiğini öğrenmesi üzerine “*Bakireyle evlenseydin, o seninle sen de onunla mülâtefe ederdiniz*”.¹¹³ buyurmuştur. Aynı tavsiyenin müellifimiz tarafından yapıldığı görülmektedir. Evliliğin, bir ayette vurgulandığı üzere, eşlerin birbirleriyle sükûnet bulduğu¹¹⁴ düşünüldüğünde, bekâr olmayan eşin, sürekli hatıralarını yad etme ve eşini, önceki eşiyle kıyaslama ihtimali oldukça yüksek olacaktır. Her bekâr eş de bunu tolere edemeyebilir. Kıskançlık, haset

¹¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî (ö. 256/870) el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-şâhih*, ed. Muhammed Zühayr b. Nasr. (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2001) Nikâh, 15; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) Müslim, *el-Câmi ‘u’s-şâhih*, ed. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsî’l-Arabî, ts.) Nikâh, 54; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (ö. 279/892) et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, ed. Ahmed Muhammed vd. Şakir (Mısır: Şirketü Mektebe, 1975) Nikâh, 4; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887) İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, ed. Şuayb vd. El-Arnâvut (Riyad: Dâru’r-Risale, 2009) Nikâh, 6, 38. Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915) en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, ts.) Nikâh, 10; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869) ed-Dârimî, *Sünenü’d-Dârimî*, ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârimî (Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 2000) Nikâh, 4.

¹¹³ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-şâhih* Nikâh 10; Müslim, *el-Câmi ‘u’s-şâhih* Radâ 54; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, ed. Muhammed Muhiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, ts.) Nikâh 3; et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî* Nikâh 4, 13; en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* Nesâî, Nikâh 6, 10.

¹¹⁴ er-Rûm 30/21.

vb. duyguların oluşma oranı yükseleceğinden, Deştikî, bakire olan eşin tercih edilmesini önermiş olmalıdır. Müellifimiz bakireliğe ilaveten yaşının genç olması gerektiği tavsiyesinde de bulunmaktadır. Bunun gerekçesini de “*Ne kadar genç olursa övgüye değer niteliklere sahip olma olasılığı o kadar artar.*”¹¹⁵ diye açıklamaktadır. Kadının genç olması, güzel olması demektir. Aynı zamanda güçlü ve sıhhatli olması demektir. Genç hanım, doğurganlık bakımından da, yaşlı hanıma göre daha şanslıdır. Yine genç kadının iş yapma gücü, yaşlı ile kıyaslanmaz. Bu ve bunun gibi pek çok bakımdan, genç hanımların eşlerini mutlu etme olasılığı, yaşlılara oranla daha yüksek olacağından Deştikî’nin tavsiyesi genç hanımlarla evlenme yönünde olmuştur.

4. Eş adayının yetiştiği ortamla ilgili olarak Deştikî “*İhtiyatlı bir ortamda büyümiş, kibar ve güzel geleneklere göre yetiştirilmiş olmasını*” gerekli görmektedir. İhtiyatlı bir ortam ile ifade edilmek istenen husus; dinine ve kültürüne bağlı olmakla birlikte aynı zamanda dinin etkisiyle oluşmuş nezaketli olma inceliğine de sahip bir kültür ortamı kastedilmiş olmalıdır. Müellifin sözünün devamındaki “*Kibar ve güzel geleneklere göre yetiştirilmiş olması*” ilavesi bu izahımızı doğrular niteliktedir. Bir kimsenin gelişiminde genetik etkilerden belki de daha önemli bir unsurun çevre faktörü olması Deştikî’yi bu tavsiyesinde haklı çıkarmaktadır. Peygamberimiz de bir hadisinde iyi bir ortamda yetişmeyen eş adayı için “*Çöplükte yetişmiş gül/çiçek*”¹¹⁶ nitelemesinde bulunarak bu özelliğe sahip bir kimsenin tercih edilmemesi tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim çevreden öğrenilen olumsuz etkiler, kabadayılıklar, kavga ve aşırılıklar, ister istemez insanı etkileyip, fitratına tesir ettiğinden, aile yuvasında da kendini gösterecektir. Bütün bu istenilmeyen davranışlar, o yuvada yetişecek evlatlar, ailenin dışarıdaki akraba ve arkadaş çevresi ile ilişkilerini de etkileyecek, giderek yaşadıkları bölgede ailenin dışlanmasına yol açacaktır. Kötü bir çevrede yetişen eş adayını, farklı sebepler yüzünden tercih ederek, kötü ortamda yetişmiş olmasını göz ardı etmek, ailenin selameti ve sağlıklı devamlılığı açısından büyük bir risktir. Aksini düşündüğümüzde, iyi bir aile ve çevrede yetişen bir hanımefendi, evlendiği zaman da, aldığı kültürü deva ettirecek, etrafına karşı görgü, saygı, edep ve adap konularında hassas davranarak, hem eşinin mutlu olmasına ve iyi dostluklar kurmasına katkı sağlayacak hem de yetiştireceği nesiller açısından

¹¹⁵ Deştikî-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1119.

¹¹⁶ el-Aclûnî, *Keşfü’l-ḥafâ’ ve müzîlû’l-ilbâs ‘amme’štehere mine’l-eḥâdîs ‘alâ elsineti’ n-nâs*, 1/272.

güzel bir örneklik sergileyecektir. Bu yüzden müellifin, çevre hassasiyeti, evlilikte eş seçimi için kayda değer bir noktadır.

5. Kibar olması ve güzel geleneklere alışmasıdır.

6. Kibarlık, insana olan bir saygının tezahürüdür. Nezaketi elde eden bir insan, nerde ve kime olduğuna bakmaksızın, bütün zamanlarda, güzel tavırlar sergilemeyi içselleştirmiştir. Yalnızca insana değil, bütün canlılara ve hatta cansızlara, eşyaya bile kıymet bilerek yaklaşır. Emanet bilinci gelişmiş ve her şeyin Yaratanının ve referansının Allah olduğu bilinci ve düşüncesi hâkim olmuş kibar bir eş aday, evlilik hayatında pervasızca ve hunharca davranamaz. Kolay kolay ailesini harcayıp, sırtını dönemez. Vazifelerinde kusur ettiğinde utanır ve özür dilemeyi bilir. Hatta ince ruhlu olacağından dolayı, kolay kolay özür dileyecek pozisyona da düşmez. Bu yüzden eş seçerken müellifin bu tavsiyesi özel bir önemi haizdir.

7. Deşteki'nin dikkat çekici tavsiyelerinden biri de; eş adayının *“Güzellik bakımından yaşadığı muhitte olağanüstü güzel denilebilecek nitelikte olmaması gerektiğidir.”*¹¹⁷ Az ya da çok veya olağanüstü düzeyde de olsa güzellik, Allah vergisidir. Aynı zamanda Hz. Peygamber bir hadisinde *“Şüphesiz ki Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise hakikati inkâr etmek ve insanları küçümsemektir.”*¹¹⁸ buyurarak bu gerçeği ifade etmiştir. Güzelliğin bir Allah vergisi olduğu gerçek olmakla birlikte, dikkat çekici olması da başka bir gerçekliktir. Bu durum, herkesin dikkatini çekme potansiyeline sahip bir eş adayının gittiği her yerde ilgi odağı haline gelme ihtimalinin oldukça yüksek olacağı anlamına gelmektedir. Eşinin ilgi odağı haline gelmesi ister istemez kocayı rahatsız edecektir. Aynı zamanda bazı kadınların bu özelliğini kocalarının aleyhine olmak üzere kullanma ihtimalleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Muhtemelen müellifimiz özellikle çevre faktörünü dikkate alarak böyle bir uyarıda bulunmuştur. Aksi halde bir kimsenin güzel veya olağanüstü nitelikte güzel olması, kocaların gönlünü ilk bakışta mesrur edecektir. Böyle kadınların da daha mutlu bir evlilik hayatı yaşama ihtimalleri yüksek zannedilebilir. Fakat pek çok farklı niyetle bakışlara muhatap olacak zevce, bir süre sonra, insanlardan yansıyan nazar gibi olumsuz enerjilerin etkisiyle manevi bir ağırlık da yaşayabilir. Maddi güzellik sahibi, cezbedici bir

¹¹⁷ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1119.

¹¹⁸ Müslim, *el-Câmi ‘u ‘ş-şahîh* İmân, 147.

halde bulunan hanıma sahip olmak, bir erkek açısından riskleri de beraberinde getireceğinden ve erkekteki kıskançlık duygularını da bir yandan harekete geçireceğinden dolayı, özellikle topluluk içinde, erkeği rahatsız edecek ve zaman zaman tartışma sebebi bile olabilecektir.¹¹⁹

8. “Talibiyle eşit rütbede olmalıdır”.

9. “Davulun bile dengi dengine vurması” tabiri evlilik ve denklik konularında ilk önce akla gelen tabirdir. Statü farklılıkları, anlaşılmanın zorlaşmasına, toplum içinde eşin diğer eşi temsil edememesine, bu sebepten dolayı evliliğin ilk zamanlarında olmasa da daha sonraları, aşağılanmalara yol açabileceği riskine karşılık, müellifin baştan bu konudaki tedbir bağlamında öneri sunması, elbette kayda değerdir. Birbirleri ile eşit rütbede olan eşlerin, birbirlerini daha iyi anlayacakları, iletişimlerinin güçlü olmasının mutluluklarına daha güzel katkı sağlayacağı umulur.

10. “Kadının yakınlarına yönelik bir suçlamanın olmamasıdır”.

11. Kadının yakın akrabalarının bir suçla damgalanması evliliği olumsuz etkiler. Evlendikten sonra farklı dedikoduların etraftaki kimselerce dile getirilmesi, elbette erkeği rahatsız edecektir. Eğer bu rahatsızlık hanımı kırmaya dönük bir takım söz ve eylemlere de dönüşürse, yuvanın geleceği açısından , tehlike çanları çalıyor demektir. Hanım, ister istemez kendi yakınlarını koruma iç güdüsüyle hareket edecek ve bu durum başkalarının hataları yüzünden de olsa, yuvada olumsuz söylemlerin yol açtığı bir tartışma konusu haline dönüşebilecektir. Bu yüzden suçlu yakınların tercih edilmemesinden maksat, aileye sözle bile olsa uzaktan gelebilecek olan her türlü olumsuzluğu önceden bertaraf etmektir.

12. “Kendini tek eşle sınırlamaya çabalamaktır. Çünkü ev sahibinin evine oranı, bir ruhun bedenine oranı gibidir. Nasıl ki bir kişi iki bedeni yönetemezse, aynı şekilde bir kişi de iki evi yönetemez, peygamberlerin ve padişahların yaptıklarına aldanamaz, çünkü peygamberler başka hiç kimsede olmayan bir güce sahiptir ve kralların eşleri onların emri altındadır”. Erkeğin, mutlu bir yuva kurması ve bunun devamlılığını sağlaması konusunda, tek eşle yetinmesi gerektiğini savunan Müellif, bu konuda, adeta çok eşin kontrolünün, eğitiminin zor olduğunu gözler önüne sermek ister. Birden fazla hanımla evli olmak, yükümlülükleri epeyce katlayacağından ve takibin zorlaşacağından yola çıkarak, erkekleri tek evliliğe yönlendirmeyi hedefler. Bu konuda kralları ve

¹¹⁹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1119.

peygamberleri örnek gösterenlere yönelik de cevabı hazırdır. Onların sıradan insanlar olmadıklarını, peygamberlerin gücünün normal bir insandan fazla olduğunu, onlarla boy ölçülemeyeceğini, padişahların da zaten çok da olsa hanımlarının, emir altında bulunduklarını ve kontrolden çıkamayacaklarını savunur. İki kişiyi yönetmenin, erkek açısından iki evi birden yönetmek olduğu bunun da sağlıklı bir hakimiyet kurulamaması demek olduğu vurgulanır.

13. “Erkeğin gelirine göre mihirin çok pahalı olmaması gerekir”.

14. Mehir, elbette kadının hakkıdır ve Cenab-ı Hakk’ın erkeklerden istediği, yerine getirilmesi gereken bir sorumluluktur. Aynı zamanda kadın için bir sosyal güvencedir. Ama ne var ki, insanların istek ve ihtiyaçları sınırsızdır. Lakin yuva kurarken her erkeğin harcama gücü ve yetisi bellidir. Bu bağlamda Deşteki, sağlıklı bir yuvanın kurulabilmesi için, istenilen mihrin, erkeğin maddi gücü ile orantılı olmasının gereğini savunur. Aksi takdirde duruma hak açısından bakmak ve mihirle ilgili tahdit koymamak, belki ahlaken çok iyi ve düzgün iki insanın bir araya gelmelerine ve mutlu bir yuva kurulmasına engel teşkil edecektir.

Mihrin muaccel ya da müeccel olarak nasıl kararlaştırıldıysa, makul bir borçlanma ile ödenebilmesi ve borçların evlendikten sonra eşleri olumsuz etkilememesi ve ihtiyaçların giderilmesinde, evliliğin ileriki dönemleri için sıkıntıya düşülmemesi açısından elzemdir. Bu yüzden hanımın evlilikten önce talep edeceği mihrin, erkeğin maddi imkanları göz önünde bulundurularak yapılması, ileriki hayatlarında her ikisinin de rahat etmesi açısından önemlidir. Ve hatta öyle hanımlar vardır ki, pek çok düzgün ve güzel hasletlere sahip fakat maddi anlamda çok büyük imkânları haiz olmayan bir eş adayı bulduklarında, mihir hakkından bile vazgeçmişlerdir. Elbette müellifin kastı bu değildir. Lakin ona göre; mihrin abartılmaması, erkeğin durumunun dikkate alınması, madden ve manen sağlıklı bir beraberliğin temini açısından gereklidir.¹²⁰

5.2.3.1.2. Gelinlerin Aile Düzenine Alıştırılması

Deşteki eş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususları sıraladıktan sonra nişanlılık sürecinde ve ilk evlilik aşamasında kocanın dikkat etmesi gereken hususları da ortaya koymuştur. Buna göre:

1. “Evin yönetimiyle ilgili genel hususları öğrendikten sonra, yönetim hususunda inisiyatif almasını sağlamak gerekir. Gerekli olduğu durumlarda onun

¹²⁰ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1119.

sıkılmamasını sağlamak amacıyla evin dışına da göndermek gerekir”. Deştekiye göre; erkek evin yönetiminde söz sahibi olarak, evlilik gerçekleştikten bir süre sonra, kendi uygulamalarına hanımını alıştırmış olacaktır. Erkeğin tarzına şahitlik eden hanımı, onun tarzını kavrayacak ve zaman zaman gerektiğinde eşine vekâlet edebilecek ve onun gibi aynı uygulamaları devam ettirecektir. Bunun yanı sıra, kadını sıkıp bunaltmamak adına, başkalarıyla görüştürmek, evin dışında da farklı kimselerle iletişim kurmasına izin vermek, belli şartlarda mümkün olabilmelidir. Nitekim sürekli dış çevreden kopuk, yalnızca eve hapsedilmiş bir kadın, psikolojik olarak bunalır ve sağlıklı bir birey haline dönüşür ki, bu da evliliğin devamı ve mutluluk açısından tehlike arz eder. Onun içindir ki zaman zaman hanımların belli çerçevede komşu, arkadaş, akraba sayılan kimselerle iletişimini devam ettirmesi, evliliğin daha sağlıklı yürütülmesi açısından dolaylı da olsa olumlu katkı sağlayacaktır.

2. “Güzel ahlaka alışana kadar kanunlara uymasını ister, böylece onun eğitimi kalıcı hale gelmiş olur”. Müellif erkeği ailede bir otorite olarak görmektedir. Otorite, elbette kanun ve kural koyucu bir roldedir. Bu durumda koca, aynı zamanda hanımının güzel ahlaklı olmasından ve buna alışıp, benimsemesinden de sorumludur. Bu yüzden karısının güzel ahlaklı yetişmesi için kurallar koyup bunlara onu alıştırması gerekmektedir. Hanımın evdeki kaideleri benimsemesi, özümseyip uygulaması ve bunun devamlılık arz etmesi, ister istemez kadında bir alışkanlık oluşturacak ve eğitimi kalıcı bir hayat düsturu haline dönüşecektir.

3. “Kadının ahlâkında kocasının düzelttiği şeyleri bozmamaları için, kötü niyetli yaşlı kadınların evine girmesini önlemektir”. Yeni evlenen çiftler, biraz fazla dikkat çekicidir ve bu yüzden bir süre yakınları tarafından adeta göz hapsinde tutulurlar. Yaşlı hanımlar da özellikle kendi tecrübelerini paylaşmak, genç çiftlere ayar vermek ve yardımcı olmak gibi bir takım niyetlerle, onlarla iletişim kurmak isterler. Elbette bunların içerisinde hepsi iyi niyetli değildir. Kendi aile hayatında mutluluğu elde edememiş, evlatları huzuru yakalayamamış olanlardan kıskançlık çekenler yahut kötü niyeti kendine şiar edinmiş devamlı kötülükten beslenen hasta ruhlar vardır. Deşteki’ye göre, bunun gibi kadınların şerrinden eşini ve yuvasını korumak gereği duyan erkekler, onların zararını bertaraf etmek için hanımlarına görüşme kısıtlaması getirmelidirler. Böylece evliliğin huzur ve mutluluğuna ket vurmaları engellenmiş olacaktır.

4. “Kadınla belli bir süre anlattığımız şekilde ilişki kurmalı, sonra onu imtihan etmelidir. Eğer onda üç alamet bulursa, bunlardan sakınmalı ve mutlaka ondan kurtulmalıdır”.

Müellife göre Erkek, kural koyucu olduğundan, bu kuralların uygulanıp uygulanmadığını denetlemekten de mesuldür. Buraya kadar sayılan kuralları yerli yerince uygulayıp, o doğrultuda hanımıyla ilişkisini sürdüren koca, bir süre sonra eşini kontrol babında imtihana tabi tutmalıdır. Bu sınavın neticesinde aşağıdaki durumlarla karşılaşır, o eşten ayrılması elzemdir. Bu durumları şöylece sıralamak mümkündür:

1. “Anneler gibi onun varlığına düşkün, yokluğunda son derece yalnızlık içinde olması onun için daha iyidir”. Kadın, eşinin yanında olmasını istiyor, ve ona düşkün olarak adeta etrafında pervane gibi bunu erkeğe hissettiriyorsa ve eşi yokken yalnızlığında onu özleyip ve yanında olmasını istiyorsa bu, hanımın iyi bir kimse olduğuna delalettir.

2. “Kendisinden aldıklarıyla yetinmesi ve bunu arkadaşları gibi sevdiklerine bırakmasıdır”. Kadının, eşinin verdikleri ile kanaat etmesi yine evliliğin mutlu olarak devamında önemli rol oynayacaktır.

3. “Köle kızlar gibi tembellikten ve kibirden uzak durarak ona hizmet etmeye istekli olmalıdır”. Hanım, eşine hizmet ederken, istemeyerek ya da tembellik ederek, yavaş davranarak aile mutluluğuna ancak zarar verir. Eşinin imtihanında, tembellik ve kibir gibi hallerini açığa vuran kadın, kötü bir sınav vermiş sayılır. “Eğer onda bu işaretleri bulursanız, bunların evinizi düzenlemeye uygun olduğunu bilirsiniz ve eğer bunlarda zıtlıklar bulursanız, bunların tamir edilebilir olup olmadığını belirleyin, eğer değilse, o zaman onlardan kurtulmak için acele etmeyin”.

4. “Akıllıca numaralardan biri, yaşlı kadınları onları kendinizden uzaklaştırmak ve başkasından istemek için göndermeniz, bu arada onlara arzu göstermeniz ve ayrılmaya istekli olana kadar onlara olan sevginizi abartmanızdır, böylece onlar sizi hiçbir bedel ödemediği terk ederler”.

5. “Hiçbir durumda onun hile ve desiselerine inanmamalı, doğruluğuna aldanmamalı, böylece yukarıda belirtilen kurallara bağlı kalmanın ötesine asla geçmemelidir”. Elbette hanımların hepsi aynı olamaz. İçlerinde hileye başvuranlar çıkacaktır. Erkeğin bu düzenbazlıkları fark etmesi, onlara aldanmaması esas olmalıdır. Hanımına koyduğu kuralların, tavizsiz yerine getirilip getirilmediğini gözlemlemek icap eder. Eğer kadın, bu yükümlülükler uyma konusunda dolap çeviriyor, onları esnetmeye çalışıyor yahut hafife alıyorsa, müellife göre doğru bir yol üzerinde değildir. Erkeğe düşen vazife bu durumda sıkı tedbirler alarak, kontrolü sağlamak ve kendi kurallarını hanımın gevşetmesine izin vermemektir.

Netice olarak; geleneksel Müslüman aile tipolojisinde çok evlilik yaygın olmasına rağmen, diğer ahlak kitaplarında olduğu gibi Ahlâk-ı Mansurî’de de tek eşlilik özellikle tavsiye edilmiştir. Eserde konu şöyle bir benzetmeyle anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır: “*Ev sahibinin evine oranı, bir ruhun bedenine oranı gibidir. Nasıl ki bir kişi iki bedeni yönetemezse, aynı şekilde bir kişi de iki evi yönetemez.*” Bu hususta peygamberlerin ve sultanlar gibi yöneticilerin durumlarının farklı olduğu vurgulanarak onların örnek alınmaması gerektiği belirtilmiştir.¹²¹ Ayrıca evlenilecek kadının bekâr olmasına ve yaşının genç olmasına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Önceki satırlarda da sözü edildiği gibi, nikâhtan sonraki ya da evlilik aşamasıyla ilgili olarak ise, öncelikle ailenin yönetiminde kocanın tek otorite olması gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Bu konu devlet yönetimiyle mukayese edilerek aile yönetiminde kadının da etkili olmasının aileyi ifsat edeceği vurgulanarak şiddetle dikkat edilmesi gereken bir husus olduğu uyarısında bulunulmuştur.

Kadının kocasıyla ülfet peyda etmesi noktasına özel bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu hususta “meveddet/eşler arasındaki muhabbet/sevginin sebepleri” konusuna da atıfta bulunularak oldukça önemli hale getirildiği görülmektedir. Tarafların birbirleriyle giderek daha samimi olması ve zamanla birbirlerine kenetlenmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bir bütünü oluşturan unsurlardan birinin bütünden ayrılmaya doğru gitmesi nasıl dağılmayı getirirse tarafların birbirlerine karşı olan soğukluğu zamanla ailenin bozulmasına sebebiyet vereceği örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.¹²²

Aileye dışardan dahil olan kadının ev ortamında hem sıkılmasını önlemek hem de aileye ünsiyetini daha da pekiştirmek amacıyla ev yönetiminde kendisine inisiyatif verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Kocanın aile ortamında kadın için oluşturduğu kazanımların alt üst olmasını önlemek amacıyla kötü niyetli yaşlı kadınlarla hasbihal etmesine imkân verilmemesi gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca kadının evin gelirleriyle orantılı bir ev ortamı hazırlaması gerektiği vurgulanmıştır.

Yukarıda dile getirmeye çalıştığımız hususlara kadının dikkat edip etmediği uzun süre takip edilmesi gerektiği, aksaklıklar varsa gidermek için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği zikredilmiştir. Bütün çabalara rağmen kadının aile düzenine uyma

¹²¹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1119.

¹²² Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1118.

imkânı olmadığı sonucuna varılırsa onun aileden uzaklaştırılması gerektiği vurgulanmıştır.¹²³

5.2.3.2. Ebeveyn-Çocuk İlişkileri

Ailenin oluşmasında önemli bir unsur da çocuklardır. Onlar bir taraftan neslin devamını temin ederken bir taraftan da aile ortamının neşe kaynağını oluştururlar. Bundan dolayı müellifimiz eserinde çocukların yetiştirilmesinin her aşamasına maksimum düzeyde önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda öncelikle çocuğu emzirecek kadının ılımlı bir kişiliğe sahip olması gerektiğini dile getirmiştir. Çocuğun serpilmeye başladığı 0-3 yaş sürecinde gördüklerini, işittiklerini hissettiklerini hafızasına kazıdığı gerçeğinden hareketle çok iyi bir ortamda iyi bir dadının maiyyetinde olması gerektiği vurgulanırken zihne nakşedilen olumsuz kayıtların silinmesinin zorluğu hatırlatılmıştır.¹²⁴

Çocuğun giyim kuşamına ve yiyip içtiklerine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca çocuğun lüzumsuz isteklerinin kulak ardı edilmesi gerektiği vurgulanırken gerektiğinde bu konuda hilelere başvurulabileceği de hatırlatılmıştır. Çocuğun gelişme döneminde intikam almaya meyilli bir durum varsa gerekli tedbirin alınması gerektiği dile getirilirken salih amel işlemekten zevk alacak bir olgunluğa eriştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Eserde kısaca çocuğun yetiştirilmesinde istidadına göre bir meslek edinmesi, öğrenim hayatında nasıl bir yöntem izlemesi gerektiği, sosyalleşme sürecinin yönetimi ve cinsel eğiliminin nasıl yönetilmesi gerektiği gibi konularda ayrıntılı bilgiler verilmiştir.¹²⁵

Ebeveyn-Çocuk ilişkisi konusuyla ilgili olarak yukarıda özetlemeye çalıştığımız hususları detaylandırmaya artık geçebiliriz:

“Bir çocuğu değıştiren ilk şey emzirme olduğu için, konuyla ilgili birkaç hususun önemsenmesi gerekmektedir:

Bunlardan ilki, ılımlı mizaca sahip bir kadın tarafından emzirilmesidir.” Bebekler, elbette babalar için bakıma ihtiyaç duyan en değerli emanetlerdendir. Onların en önemli gereksinimi tabi ki beslenmeleridir. Bunu yapacak olan da elbette öncelikle annedir. Deşteki’ye göre; annenin ılımlı bir mizaca sahip olması, emzirdiğı bebeğe

¹²³ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1119.

¹²⁴ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1119.

¹²⁵ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1120.

verdiği süten geçen karakterle, yavrusunun da ılımlı olmasını sağlayacaktır. Böylece isyankâr, itaatsiz, kötü karakterde bir evlat yetişmesinin önüne geçilecektir. Eğer çocuğun emzirilme işi kendi annesi tarafından değil de başka bir kadın tarafından yapılacaksa, o zaman da yine emziren hanımın ılımlı biri olmasına dikkat edilecek ve öyle bir hanım seçilecektir. Bu durumda iyi bir şahsiyet yetişmesi hedeflenmektedir.

“İkincisi: Çocuk somut görüntüler almaya, hayalleri ezberlemeye, isimleri tanımaya başlarsa, olumsuz ifadeleri dinlemekten, kötü şeylere şahit olmaktan kaçınılmalı ve onunla ancak güzel konuşan bir kişiyle konuşmalıdır. Çocuğun hafızasına nakşettiği her resmin kaldırılması zordur”. Çocuk biraz büyümeye başladığında, hafızasında güzel izler bırakmak adına, ona her türlü güzel olanın öğretilmesi ve yaptırılması gerekecek ve hatta çocuk, yetiştiği ortamda uygun sözlere muhatap olup, kötü hal ve hareketlere şahitlik etmemesi sağlanacaktır. Nitekim çocukların her türlü ses ve görüntüyü hafızalarına büyüklerden daha iyi kaydettikleri, bilinçaltına yazdıkları ve bunların büyüdüklerinde onları nasıl etkileyeceği bilgisi, müellif tarafından o dönemde de ayrıntılı olarak bilinmektedir ki; bu bilgi günümüzde de, asla göz ardı edilmeyecek önlemler almayı gerektiren bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Akılda, dilde, beyinde ve kalpte yer eden bilgi ve görüntülerin, bir insanın geleceğini ne kadar etkilediği üzerinde bu gün de psikologlar aynı kanaatte olup, ebeveynlere müellifin tespitlerini tavsiye etmektedirler. Kötülüklere şahit olan çocukların, zihinlerinden şahit oldukları hoş olmayan durumları atmaları, onları unutmaları oldukça zordur. Bu bilgiden yola çıkan yazar, olumlu ve ılımlı davranışlara ve güzel cümlelere şahitlik eden çocukların gelecekte iyi insanlar olacaklarını öngördüğünden, aile reisi olan erkeği bu konuda uyarak dikkatli olmasını tavsiye etmiştir.

“Üçüncüsü: Yiyecek, giyecek ve nefsin diğer isteklerine düşkünlük esasları onda kuvvetli ise, bunlara alışmaktan ve onlara teslim olmaktan korunması gerekir ve bu korunma ancak onun için bir düzenleme yapmakla gerçekleşir. Günlük yemeğini ve mevsimlik elbisesini hikmetin gerektirdiğine göre giyinmek, arzu ettiği lüzumsuz şeylere aldırış etmemek, kendisine karşı düşmanlığa yol açmamak için incelikli hileleri hesaba katmaktır”. Çocukların, yeme içme ve giyinme konusundaki zafiyetlerinin ortadan kaldırılması görev ve sorumluluğunu erkeğe yükleyen müellif aynı zamanda bu konuda onların hile yapıp ebeveynlerini kandırabileceklerini de göz önüne alarak gerekli uyarıyı yapmaktadır. Dünyevileşme arzusundan onları uzaklaştırmak, israf etmekten kaçınmalarını sağlamak ve ihtiyaçlarını hikmetin gereğine göre karşılayarak adeta bir orta yolu takip etmenin gereğine vurgu yapılmaktadır. Aslında ihtiyaç olmayan

ve israfa götürecektir pek çok lüzumsuz şeyden evlatlarını en uygun yolla uzaklaştırmak, elbette onları ikna yoluna giderek mümkün olacaktır. Bunu yaparken de güzel bir üslup kullanmak icap eder ki, yanlış anlaşılmasın, çocuğa değersizlik intibası vermemek ve onun düşmanlığını engellemek oldukça önemli bir durumdur.

Dördüncüsü, eğer intikam alma arzusu belirtileri taşıyorsa, alışılmış adaletsizliklerden korunmalıdır ve bunu yapmanın yolu da, işlediği suçtan dolayı kendisini ödüllendirenleri affetmek, ancak onu dine yakışan bir şekilde azarlamaktır.

Beşincisi: Eğer utangaç görünüyorsa ve bu, söz gücünün ilk etkisiyse, çünkü bu bir ayrıcalık işaretidir, o zaman, gözündeki iyilik güçlerinin ölçülü olmasından kaynaklanan güzel eylemleri geliştirerek ve daha güzel hale getirerek işe başlamalıdır. Karşıtlarını çirkin görüp, o şeyin iyiliğini ve kötülüğünü kendinde kararlaştırıncaya kadar bu iyiliği ve çirkinliği yoğunlaştırır. Sonra, eğer ondan güzel bir şey çıkarsa, ona daha çok şeref verilmeli ki, salih amel işlemenin zevkini duysun. Eğer kendisinden kötü bir şey çıkarsa, çirkinlik yapmaması için aşağılanması gerekir.

“Altıncısı: öğrenme noktasına ulaştığında, herhangi bir ilim veya zanaata uygun olduğunu anlayana kadar öncelikle yeteneklerini araştırmalı, sonra bunu öğrendiğinde, edinmeye uygun olup olmadığını öğrenmelidir. Mükemmel fazilet ve mükemmel bilgelik, bu bahsedeceklerimizi dikkate almalı ve eğer kendisi için iyi değilse, gücünün ve araçlarının hangi alana en uygun olduğunu bilene kadar çok çalışmalıdır. Bunu öğrendiğinde, kendisine uygun zanaatı öğretmek için akıllı ve mizaçlı bir öğretmen görevlendirmelidir. Bu konuda bir şeyler öğrendiğinde, ihtiyacını kendi kazancına ve mesleği tamamlama arzusuna havale etmelidir.

Eğer tam bir fazilet kazanmaya uygunsa, ona kibar karakterli, dürüst davranışlı ve farklı insanları yetiştirme konusunda becerikli bir öğretmen görevlendirmelidir. Başlaması gereken ilk şey, eğer Arap diline aşinalık kazanmak için öğrenmesi gerekiyorsa, Arapça dilini öğrenmek, sonra hat sanatını, sonra erdemleri teşvik eden ve kötülükleri azarlayan belagatlı şiiri, sonra görgü kurallarını ve kararlılığına kadar peygamberlik rivayetlerini öğrenmektir. Görevlendirildiği işte kararlı olmak, ilk yükselişinde dilden, sonra ahlâk biliminden güçlenir ki, sanatlardan kendisine verilen gerekli amaçlarını anlasın, sonra da dört kişilik ilimlerden olsun”.

Müellif, öncelikle çocuğun öğrenecek yaşa geldiğinde, onun yeteneklerini keşfetmenin gereğinden bahisle, bunları iyice araştırmanın gereğini vurgulamaktadır. Çünkü kabiliyet ve becerileri doğrultusunda emek verilen çocuklar, ileride üst düzey başarılar elde edebilirler. Aksi halde farklı alanlara kaydıklarında yahut ilgi

duymadıkları konularda zorla eğitime tabi tutulduklarında israf olacaklardır ki, bu da en büyük israftır.

Yetenekleri detaylıca araştırıp incelendiğinde, varılan noktada çocuk gücünü, imkanlarını en iyi noktada kullanabileceği bir alana yönlendirilerek kendisine o zanaatı en iyi öğretecek, kibar, dürüst, karakterli bir öğretmene teslim edilmelidir. Nitekim onu en iyi yetiştirecek kişinin de düzgün özellikte olması esastır. Bu aşamada ilk olarak Arapça'yı öğrenmeli ve arkasından hat sanatı ile onu yazmayı becerebilmelidir. Akabinde, erdemli davranışları teşvik eden ve kötülükleri yeren şiirleri çocuğa belletmek eğitimi açısından gereklidir. Sonra görgü kurallarından haberdar olmalıdır ki, öğrendiği ilmi görgüsüyle birleştirerek iyi bir eğitim almış olsun. Hadislerle birlikte yönetim bilgisi verilmeli ve bunlar ahlak bilimiyle güçlendirilip, sanatla desteklenmelidir. Bütün bunlar çocuğun anlayış kabiliyetini arttırmada destek sağlayacaktır.

Eğer hareketlerinde kuvvet izleri görülürse, dinlenmeye alışınca kadar bunu ihmal etmemelidir. Bunun yerine, yürümek, binmek, ok atmak, anne ve babasının hizmetini yapmak gibi meşakkatli işlerle meşgul olmalıdır.

Eğer amel yapmaya başlarsa, israfa ve özensizliğe alışınca kadar onu ihmal etmemelidir. Tecrübesiz kişi, zeki olsa bile, davranışlarında hata yapabilir.

“Yaşı itibariyle yaşlılarına yönelip onunla arkadaşlık kurmaya başlamışsa, onlara yaşlılarından kendisinden daha kibar ve akıllı birini görevlendirmeli, kendisi gibi olmayanlarla arkadaşlık etmekten kaçınmalıdır”.

Arkadaşlık kurmak çocuklar için de büyüklerde olduğu gibi önemli bir ihtiyaçtır. Yaşlıları ile arkadaşlık kurmak isteyen çocuğa rehberlik etmek, yol göstermek gerekir. Nitekim kendine bırakıldığında yanlış seçimler yaparak, kötü arkadaşlıklar edinebilir. Bunu önlemek adına, evlatların kendilerinden akılcı ve ahlakça daha önde, kibar ve iyi hasletlere sahip çocuklarla arkadaşlık etmelerini sağlamak oldukça önemlidir. Kötü arkadaş kötülüğe sevk edeceğinden atalarımız; “Arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim” diyerek Deşteki ile aynı minvalde buluşmuşlardır.

“Eğer kendisinde cinsel ilişkiye bir eğilim hissederse, onunla yalnız kalmamalıdır. Bu eğilim onda yoğunlaşıp bedeni tam bir vecd derecesine ulaşınca onunla evlenir”.

Çocuk büyüyüp cinsellik dürtüleri onu etkilemeye başladığında, onunla yalnız kalınmaması gerektiğini vurgulayan müellif, onun en güzel biçimde yetiştirilebilmesi için, bedenini etkileyen duyguların yanlış bir biçimde kendini etkilemesine izin

vermemenin gereğini ifade etmektedir. Evliliği kaldırabilecek dereceye geldiğinde evlendirilmesinin önemini anlatır ki; bu da cinsel dürtülerinin etkisiyle bir hata yapmadan yetişkin olan evladın korunaklı bir şekilde hayata atılmasını sağlayacaktır.¹²⁶

5.2.3.3. Efendi-Hizmetçi İlişkileri

“Bir hizmetçi işe alırken, onun güçlerini ve yeteneklerini bilmeye çalışmalıdır. İlgilendiği hizmete uygun bulursa kullanır, değilse bırakır; çünkü her Allah’ın her insana verdiği güç ve yetenek, her hizmet türü için yeterli değildir”.

Bir hizmetçi işe alınacağı zaman, kabiliyetleri, yapabilecekleri ve yapamayacakları masaya yatırılmalı ve ihtiyaca cevap verebilecekse işe alınmalıdır. Çünkü her insan, her iş için uygun olamaz. Yaratılış farklılıkları, güç kuvvet, yetenek ve kabiliyet farkları ile insanlar birbirinden ayrılırlar. Yapılacak iş, potansiyeli olan ve alakalı kimseye yaptırıldığında, elbette daha güzel verim alınır. Yeterliliği haiz olmayan kişiye bırakılan işler hakkıyla yapılamayacak ve eksik kalacak aynı zamanda yapacak kişi açısından da özgüven eksikliğini tetikleyerek, “ben yapamıyorum beceriksizim” gibi duyguları tetikleyecektir.

“Kullarından bir kısmına kendisine layık bir hizmet verdiğinde, bu görevi çabuk yerine getirir, görevine ekleme yapmaz ve ona başka bir görev vermez”. Hizmetçilere bir iş buyurulduğunda, onu hakkıyla yerine getirenler olduğu gibi, savsaklayan ve geç bitirenler de vardır. Eğer çalışan bir görevi hakkıyla yerine getiriyor ve aynı zamanda çabucak bitiriyorsa, reis onu tebrik ederek taltif etmeli, işini tez bitirdiği için tekrar bir başka iş buyurmamalıdır. Eğer böyle yapacak olursa onu tembelliğe itecek ve aslında cezalandırmış sayılacaktır. Çünkü işi erken bitirip aynı zamanda hakkıyla yapmış olmak, ödülü gerektiren bir durumdur. Bu yüzden ekstra iş vermek hizmetçinin, sahibi hakkında olumsuz yargılar edinmesine sebep olarak, onu tembelliğe itecektir.

Eğer bir kimseyi çalıştırıyorsa, onun yiyecek, giyecek, evlenme ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesinde acele etmelidir. Tam bir hikmete göre takdir eder, sonra detaylarını verir ve eğer memnun kalırsa, ona verdiği şeyle onu her zaman falancaya hizmet etmek için kullanacağına onunla birlikte karar verir. Kulun kalbi sakinleşinceye ve kendisine atılanlarla yetinmezse, yapması gerektiği kadar hizmet edinceye kadar, onun yerine başka bir kulu koymaz, hizmetine bir ekleme yapmaz ve verdiği bir

¹²⁶ Deştakî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1120; ayrıca bk. Göz, “Kınalızâde’nin Aile Ahlâkına Bakışı”, 18-19.

şey eksiltmez. Cehaletinden dolayı, eğer reddederse ve tatmin olmazsa, çabasının boyutunu ve bununla ne elde edeceğini ona bildirecektir.

“Kulunun kendisini sevmesini gerektiren şeyleri hesaba katmalıdır; üçüncü makalede buna öncelik vereceğiz”.

Hizmetçinin Sultanı sevmesi, ona güvenmesi, onu aldatıp arkasından iş çevirmemesi önemli bir haslettir. Bu bağlamda Deşteki; kişinin hizmetçisine sevilen biri olarak görünmesini ve gerçekten öyle olmasını ifade eder. Hizmetçinin kendinden hoşlanmayacağı, hatta nefret edeceği şekilde davranış sergilemesi, kişinin her zaman aleyhine olacaktır.

“Sultanlar tebaasına nasıl davranıyorsa, kullarına da öyle davranmalıdır”. Sultanlar teb’asına davrandığı gibi, kölelerine davranmak durumundadır. Onları hakir görmek, kızmak, aşağılamak ve onlara karşı kibirlenmek sultana yakışmaz. Nitekim Peygamber Efendimiz, “Onlara yediğinizden yedin, giydığınızden giydirin” buyurarak, zaman zaman kölelerle birlikte oturup yemek yiyerek ve onlara çok güzel muamelede bulunarak sözlerini amelleriyle desteklemiş ve sultanlara da örnek olmuştur. Çünkü köle de bir insandır ve insan onuruyla oynamak, dinimizin yasakladığı bir şeydir. İnsan olarak yaratılmış olmak, öncelikle saygıdeğerliği hak etmek demektir. Bu yüzden ki sultanın teb’ası olsun, kölesi olsun aynı şekilde muamele görmeyi hak eder.

Deşteki bunları evin yönetimi konusunda çok önemli kurallar olarak ortaya koymuştur. Kim bu genel geçer kurallara hâkim olursa, detaylar konusundaki sorunların tespiti ve çözümünün o yönetici için kolay olacağını bildirmektedir. Yine müellifimiz üstesinden gelinebilecek sorunların çözümünde bu karalları göre hareket edilirse, görünmeyen veya kavranılamayan hususlarda Yüce Yaratıcı’nın ona yardım edeceğini vurgulamaktadır.¹²⁷

5.2.3.4. Mal-Maldâr İlişkileri

İnsanlar yaşamlarını sürdürebilmek için gıdaya ihtiyaç duyarlar. İnsanın dışındaki diğer canlılar doğada kendiliğinden yetişen nebatât ile gıda ihtiyacını giderirken, insanoğlu aynı şekilde bu gereksinimini karşılama imkânına sahip değildir. Bundan dolayı, yeme, içme, barınma, güvenliğin temini gibi zaruri ihtiyaçlarının temini için insanoğlu kendisi dışındaki hem cinsleriyle işbirliğine gitmek durumunda

¹²⁷ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü’l-‘Ameliyye”, 2/1122.

kalmıştır.¹²⁸ Bu durum, muhtaç olduğu diğer iş kollarında üretilen ürünleri başkalarından satın alınması gerektiği sonucunu doğurmuştur. Bu satın alma işlemi için değişik şekillerde oluşturulan banknotlara ihtiyaç hâsıl olmuştur. Menkul veya gayr-ı menkul malların kıymetinin karşılığı olan para böylece insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamamanın bir vasıtasına dönüşmüştür. Netice olarak insanoğlu, dünyadaki yaşamını sürdürebilmek ve çeşitli ihtiyaçlarını giderebilmek amacıyla mala gereksinim duymuştur. Tıpkı atalarımızın “Mal canın yongasıdır ”dediği gibi. Müellifimiz bu durumu bir ailenin oluşması için gerekli olan meskenden söz ederken “bu evin giderlerinin karşılanması da tanzim edilmiş olmalı” ¹²⁹ sözleriyle dile getirmiştir. Konuyla ilgili diğer eserlerin çoğunda olduğu gibi¹³⁰ eserimizde de “Mal İdaresi” konusu “Malın kazanılması, korunması ve sarf edilmesi” şeklinde üç başlık altında ele alınmıştır.¹³¹

Önceki satırlarda da sözünü ettiğimiz gibi Deştekî, ailenin kurulabilmesi için belli genişlikte bir evin olmasını ve bu evin gelir-giderlerinin belli bir düzene konulmuş olması gerektiğini vurgulamıştır. Müellifimiz bir taraftan gelir-gider işinin yoluna konulmuş olması gerektiğini zikrederken bir taraftan da, ayrıntılarına hemen alt satırlarda gireceğimiz malın kazanımı konusunu ayrıntılı olarak ele almaktadır. İlk bakışta “biraz çelişki biraz da bu kadar ayrıntıya ne gerek vardı?” intibai oluşturan bu konuyu müellifimiz ev yönetimindeki öneminden dolayı diğer konulara nazaran fazla ayrıntı denilebilecek bir izahata ihtiyaç duymuş olmalıdır.

5.2.3.4.1. Malın Kazanılması

Deştekî, malın elde edilmesinin miras, hibe gibi kişinin iradesi dışında ve ticaret, ziraat gibi kişinin iradesi dâhilinde olmak üzere iki şekilde olabileceğini öngörmektedir:

Bunlardan ilkiyle ilgili olarak Deştekî, malın miras, hibe, buluntu vs yoluyla kişinin iradesi dışında elde edilebileceğini dile getirmektedir. Müellifimiz birazdan üzerinde duracağımız ikinci kazanım şekliyle ilgili ayrıntılı açıklamalar yaparken,

¹²⁸ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî (ö. 339/950) el-Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: MEB Yayınları, 2001), 79-80.

¹²⁹ Deştekî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-'Ameliyye”, 2/1113.

¹³⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd (ö. 687/1288) eş-Şehrezûrî, “eş-Şeceretu'l-İlahiyye ve Şehrezûrî'nin Felsefesi”, *Resailü's-Şeceretu'l-İlahiyye fî Ulumi'l-Hakaiki'r-Rabb'aniyye*, thk. M. Necip Görgün (İstanbul, 2004), 2/18.

¹³¹ Deştekî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-'Ameliyye”, 2/1113 ayrıca bk. Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037) İbn Sînâ, “Aile Siyasetine Dair Risale”, *SosyoKültürel Değişme Surecinde Türk Ailesi* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991); Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*; Kınalızâde, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*; Hüseyin Öztürk, *Kınalı-Zâde Ali Çelebi'de Aile Ahlâkı* (Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1990).

kişinin iradesi dışında kazanılan mallarla ve kazanım şekillerine yönelik olmak üzere her hangi bir açıklama yapmamaktadır. Bunun nedeni bu tür malların, kişinin iradesi dışında kazanılmış olmasının dolayı olmasıdır.

Kişinin iradesi dâhilinde elde edilen mallarla ilgili olarak Deşteki bunun ticaret, ziraat, sanayi gibi çeşitli şekillerde olabileceğini öngörmektedir. Burada konuyla ilgili Gazzâlî'nin görüşünü zikretmek yerinde olacaktır. Ona göre yer küre ile onda bulunan bütün maddi varlıklar insan ihtiyaçlarının giderilmesi için yaratılmıştır. Bundan dolayı yeryüzü insanın mesken ve ziraat ihtiyacını sağlamaktadır. Yeryüzündeki varlıklar ise insanlar ile ilişkisi bakımından üç grupta toplanır: Bunlar, madenler, bitkiler ve canlılardır. Madenler, çeşitli aletlerin yapımı, altın ve gümüş gibi alım-satım vasıtası, süs eşyası gibi insanların ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Bitkiler ise, insanların beslenme ve tedavi gereksinimlerini karşılamaktadır. Bitkilerin yanında eti yenilebilen diğer canlılar da insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamaktadır.¹³²

Müellifimiz malların kazanılmasında dikkat edilmesi gereken hususları dört başlık altında ele almaktadır.

Birincisi, Zulmetmemektir. Bu durum, ölçü ve tartıda malı yüksek ve düşük göstermek, hile, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi şeylerdir. Adaletle bağlı kalabilmek için şeriat hukukuna bağlı kalmak gerekir. Çünkü akıl, bir hakkın çarpıtılmasına yol açmayacak şekilde işlem ve müzakerelerin şeklini belirlemekten acizdir.

İkincisi: Kötü olan daha kazançlı olsa bile, gücü yetiyorsa, insanlar için faydalı olan şeyin üretimini tercih etmelidir.

Üçüncüsü: Kişinin uzman olduğu alanda gevşek davranarak üretimin azalmasına neden olmamasıdır. Aksi halde sıkıntı çekilebilir.

Dördüncüsü, Bir kimsenin uzmanı olduğu alana yönelmesidir.

Bir kişi eğer profesyonel ise beş şeyi dikkate almalıdır:

1. Bir kimse kendi alanında meslektaşlarına üstünlük sağlamaya çalışmalıdır. Kişinin kibre kapılması veya birlikte çalıştığı insanlara tepeden bakması gibi bir durum söz konusu değildir. Müellifimiz bu sözleriyle kişinin mesleğini en iyi şekilde yapabilmek için gayret sarf etmelidir şeklinde bir tavsiyede bulunmaktadır.

¹³² Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111) el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1989), 2/242-243.

2. Üçüncü makede “Şehir Yönetimi” başlığı altında zikredeceğimiz gibi yöneticinin Arapları kendisinden uzaklaştırmaktan kaçınması gerekir. Bu açıklamayla vurgulanmak istenen husus, toplumun ana omurgasını dışlamamak olmalıdır. Ana omurgadan kasıt toplumun etnik yapısı bakımından veya kültürel yönden de olabilir

3. İhtiyaç duyduğunda kullanmak üzere bir konuda sanata sahibi olmak,

4. Öğrencinin, işvereni çok olsa bile, ihtiyacının yoğun ve yaygın olduğu bir zanaata tutunmasıdır. Bu açıklamayla vurgulanmak istenen husus, aslında güncelliğini hiç kaybetmeyen bir konu olup, öğrencinin yaratılıştan getirdiği baskın yeteneğini tespit edip o alanın hocasıyla daha yakın teşrik-i mesai halinde olmasıdır. Böylece gelecekte uzmanlaşacağı bir alanda kendisini daha iyi yetiştirme imkânı bulacaktır.

5. Çalışanların insanların en kötüsü değil, en iyilerinden oluşan bir sektöre yönelmesidir. Diğer bir ifadeyle toplum içinde giderek sönmeye doğru yüz tutan değil giderek daha da çekici hale gelen bir alanda çalışma yapmaktır.¹³³

5.2.3.4.2. Malın Muhafazası

Mülk, kişinin kazancından veya sahip olduğu mallardan elde edilen gelirdir.

Mülklerin kendisini korumadan gelirin sürdürülebilirliği düşünülemez. Bu da ancak aşağıdaki hususların dikkate alınmasıyla sağlanabilir:

Birincisi: Mülkler üçe ayrılır: Bunlardan biri hayvan ve meralar,

İkincisi ise çiftlikler, çobanlar ve meyve bahçeleri,

Üçüncüsü de para ve ticari mallardır.

Bunların iyi bir şekilde muhafaza edilebilmesi için her biri kendi arasında taksim edilmiş olmalı, tek bir türle sınırlı olmamalıdır. Mesela bağ ve hurma ağaçlarıyla sınırlı kalmamalı, bazıları şöyle, bazıları böyle olmalı. Diğer kategorideki mallar için de aynı durum söz konusudur. Bunun nedeni, tümünün imha edilmesini gerektiren bir durumun ortaya çıkması mümkün olsa bile, yıkıcı nedenlerin bazı araçların imhasını gerektirip bazılarının imha edilmesini gerektirmemesidir.

İkincisi ise gelirlerin tamamını harcamamalıdır. Böylece hesapta olmayan ihtiyaçlar ortaya çıkarsa onları tedarik etme imkânı olabilsin.

Üçüncüsü: Birçok ülkede insanların çoğunun satın alabileceği ürünleri saklamak.

¹³³ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1115.

Dördüncüsü, Birikimlerin altın ve gümüş gibi bozulmayacak vasıtalarla yapılması gerekir.

Beşincisi: Açgözlü insanların saldırısına maruz kalmamak için birikimlerin miktarını uly orta izhar etmemelidir.

Altıncısı: Patron, çalışanların ihanet etmelerine veya benzer şeyler düşünmelerine fırsat verecek kadar gaflet içinde olmamalıdır. İşçilerin ihanet etmelerini engellemenin püf noktası onların yönetime karşı işbirliği yapmalarını engelleyecek tedbirleri almaktır. Bunun en geçerli yolu çalışanları birbirlerine düşman etmektir. Üçüncü Makalede Şehir Yönetimi konusu üzerinde dururken çalışanların durumlarından bahsedeceğiz.

Konuyla ilgili bir başka husus ise, kişinin önemli bir miktar birikim elde edinceye kadar çok çalışmasıdır. O halde bunu sürdürülebilir kılmanın yolu, kazancının makul bir kısmını elde edinceye kadar çok çalışmak, daha sonra çoğunluğa göre kazancının bir kısmını altı ayda tahsil etmektir. Daha sonra kendisi için o yıl için altı yıllık kazancına eşit ya da ondan fazla olmayan bir gelir hesaplar. Sonra biriktirdiği kazançlardan çıkarmaya başlar ve toplum bir havza haline gelinceye kadar bunu yeni kazançlardan telafi eder. Suyun bir taraftan girip bir taraftan çıkması ancak çıkış deliğinin giriş deliğinden daha dar olması nedeniyle bu hale gelmiştir. Bir günlük kazanç, diğerlerine bulaşır ve bir gün düzensiz çıkar, bu da boşluğun bir anda yok olmasıyla sonuçlanır ve bilindiği gibi sonunda kötülüğün başlangıcı gelecektir.¹³⁴

5.2.3.4.3. Malın Harcanması

İnsanoğlu hayatını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu harcamayı yapması gerekir. Deştêkî harcamanın üç şekilde olabileceğini dile getirmektedir:

Bunlardan ilki; Şeriat hukukunun gerektirdiği zekât, sadaka, eş-dost ve akrabalarla hediyeleşme gibi harcamalardır. Bunların miktarı kurallarla belirlendiği için kişinin inisiyatifine bırakılmış hususlardan değildir.

İkincisi, insanların gönüllerini kazanmak için yapılan harcamalardır.

Üçüncüsü ise, zaruri ihtiyaçları temine yönelik olan harcamalardır.

Ahlak sahasındaki müelliflerden birisi olan Şehrezuri, malı harcamada dört şeyden kaçınmak gerektiği düşüncesindedir.

¹³⁴ Deştêkî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1116.

Birincisi, cimrilik ve pintilik yapmaktan sakınılmalıdır.

İkincisi, israftan ve savurganlıktan kaçınılmalıdır.

Üçüncüsü, gösteriş yapmaktan ve övünme amacıyla harcama yapmaktan kaçınmak gerekir.

Dördüncüsü de, malı kötü yönetmekten kaçınmak gerekmektedir. Yani yerli yerinde harcama yapılmalı, bazı yerlerde gereğinden fazla, tam tersine bazı yerlerde de gereğinden az harcama yapılmamalıdır.¹³⁵

5.3. SİYÂSET-İ MEDÎNE

Amelî Hikmet'in üçüncü unsuru ailelerin/boyların bir araya gelmesiyle oluşan toplumların oluşturduğu şehrin/ülkenin yönetimidir. Müellif eserinde böyle bir yönetim sisteminin gerekliliğini üç sebebe bağlamıştır. Bunlardan ilki, insanın yaşamını sürdürmesi için sosyalleşmenin gerekliliği, ikincisi, şehir yönetiminin tertip düzen içinde olması ve sonuncusu, şehrin her unsurunun insan hayatı için bir katkısının olmasıdır.

İlk konuyla ilgili olarak, insanların yiyecek, giyecek, barınma ve güvenlik gibi ihtiyaçlarının tamamının tek başına bir insan tarafından tedarik edilememesi, insanoğlunu diğer insanlar ile işbirliğine yani medeniyet kurmaya sevk etmiştir. Müellif bu durumun sadece ihtiyaçların giderilmesi için değil, aynı zamanda insan ve diğer türlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için de gerekli olduğunu dile getirmiştir.¹³⁶

5.3.1. Şehirleşmenin Gerekliliği

İnsan yaratılışı gereği sosyal bir varlıktır. Bu durumu filozoflar “İnsan tab'an sosyal bir varlıktır.” şeklinde dile getirmişlerdir.¹³⁷ İnsanın sosyal bir varlık oluşu, genel itibarıyla iki sebebe bağlanmıştır. Bunlardan ilki, diğer varlıkların hayatlarını tek başına sürdürme imkânı varken, insan türünün böyle bir imkânının olmamasıdır. Diğer bir ifadeyle İnsan'ın, yeme, içme, barınma, güvenlik gibi ihtiyaçlarının tamamını tek başına giderme imkânı olamayacağından, diğer insanlarla işbirliğine gitmek durumunda oluşudur. İhtiyaçların temini noktasında ortaya çıkan işbirliği her şeyden önce insanlar arasında bir işbölümünün olmasını gerektirmiştir. Aynı zamanda insanların farklı

¹³⁵ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-'Ameliyye”, 2/1117.

¹³⁶ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-'Ameliyye”, 2/1123.

¹³⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 140; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 247,264 ayrıca bk. Kemmûne, “Ahlâk ve Siyaset Üzerine Düşünceler”, 181.

yetenek ve imkânlarla sahip oluşları da bu durumu etkileyen önemli faktörlerdendir. Daha açık ifadeyle bir kimsenin fırıncı olabilmesi için hem ekmek pişirme yeteneğine hem de un, su, tuz, fırın/ocak gibi ekmek yapma malzemelerine sahip olması gerekir. Olaya bu pencereden bakıldığında çıkar amaçlı bir birlikteliğin söz konusu olduğu söylenebilir.

Sözünü etmeye çalıştığımız ihtiyaçlardan birisi de insan türünün devamıdır. Buna göre insanlar bir araya gelerek aile olacaklar ve böylece nesillerini sürdüreceklerdir. Hayvanlar da türlerini devam ettiriyorlar ama sosyalleştikleri söylenemez şeklinde itiraz edilebilir. Buna cevap olarak, İnsan türünün devamı noktasında insan yavrusunun yetiştirilmesinin hayvanlarıninkiyle mukayese edilemeyeceği söylenebilir. Kaldı ki, hayvanların da insanlara benzer şekilde işbirliği halinde yaşadıkları da unutulmamalıdır. Bütün bunlara ilaveten insanoğlunun her yaşta diğer insanlara muhtaç olduğu unutulmamalıdır.

Sonraki satırlarda daha geniş olarak söz konusu edileceği için sosyalleşmenin cemiyet/toplum boyutuna şu anda geniş olarak değinmeyeceğiz. Ancak yine de sosyalleşmenin oldukça önemli bir noktasını oluşturduğu için kısaca parmak basmak yerinde olacaktır. Sosyalleşmenin aile boyutundan sonraki aşamasını toplum/cemiyet/millet oluşturmaktadır. Bir toplumun nüfusuyla ilgili net bir şey söyleyemesek de aileye nispetle oldukça fazla sayıdaki insanlardan oluştuğu kuşkusuzdur. Bu derece fazla sayıdaki bireylerin etkileşim sonucunda hiç şüphesiz oldukça fazla ihtiyaç ve sorunlar ortaya çıkacaktır. İşte bütün bu problemlerin çözümü için aile bütün toplumun reisi olarak bir yöneticiye ihtiyaç olmaktadır. Bu toplumun oluşmasının arkasında yatan en önemli etken de insanın sosyalleşme ihtiyacıdır.

Daha önceki satırlarda da söz konusu edildiği gibi insan kelimesinin “ünsiyet” kökünden geldiği varsayımı da vardır. Bu noktadan hareketle insanoğlu diğer hemcinsleriyle etkileşim halinde olan bir varlıktır. Yani insan, doğası gereği tek başına yaşayamaz, bu durum da insanı diğer insanlarla sosyalleşmeye itmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında insanın sosyalleşmesi belli bir çıkar için bilinçli olarak yapılan bir uygulama değil, bir çeşit doğal yönlendirme neticesinde ortaya çıkan bir sonuçtur denilebilir. Günümüz toplumunda sosyal yönü zayıf veya asosyal denilen daha çok bireysel yaşamı tercih eden kimselerin genellikle sorunlu tipler oluşu, bu seçeneğin daha isabetli bir varsayım olma ihtimalini yükseltmektedir. Diğer insanlarla bir arada yaşayan insan onlarla etkileşim halinde bulunarak her ikisi için de olumlu sonuçlar

doğurabilecek gelişmelerin ortaya çıkmasına vesile olacaklardır. Bu etkileşim, ahlakın güzelleşmesine katkıda bulunarak, iletişim halinde olanların rezîletlerden uzaklaşmalarına ve fazîletli/erdemli birer insan olmalarına vesile olacaktır. Bu durumun, âlimler için değil abidler için geçerli olduğunu da belirtmiş olalım. Bundan dolayı Deştekî gibi ahlakçı filozoflar insanın sosyalleşmesini bireysel ahlakın gereklerinden biri olarak değerlendirmişlerdir.¹³⁸

5.3.2. Şehrin Düzeni ve Gelişimi için Gerekenler

5.3.2.1. Şehrin Temel Unsurları

İnsanın sosyalliği ve bütün ihtiyaçlarını tek başına gideremiyor oluşu, diğer insanlarla çeşitli şekillerde işbirliği yapmasını gerektirmiştir. Bunlar insanın beslenme, güvenlik, barınma gibi zorunlu ihtiyaçların teminine yönelik işbirlikleridir. Bu işbirliklerinin sürdürülebilir olmasını sağlamak amacıyla süreç içinde değişik düzenlemeler yapılmıştır. Değişik iş kollarının ürettikleri ürünlerin insanlar arasında el değiştirmesini sağlayabilmek için bir alışveriş aracı olarak “Dinar” oluşturulmuştur. İnsanın tek başına değil de ortak mekânları kullanarak, ortak işbirliklerine dâhil olarak diğer insanlarla birlikte yaşıyor oluşu, çeşitli şekillerde hak ihlallerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum çeşitli şekillerde hak ihlallerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun önüne geçmek için, toplumun bütün unsurlarının üzerinde uzlaşabileceği bir dizi kuralların oluşturulması gerekli olmuştur. İşte bu ihtiyacı karşılamak üzere “Şeriat” tesis edilmiştir. Sözünü ettiğimiz kuralların uygulayıcısı olarak “Sultan”a ihtiyaç duyulmuştur. Aynı zamanda bahsi geçen işbirliğinin suhulet içinde yerine getirilebilmesi insanlar arasında “Sevgi” bağının oluşturulması gerekli olmuştur.

5.3.2.1.1. Dinar

İnsanın sosyalliği ve bütün ihtiyaçlarını tek başına sürdüremiyor oluşu, diğer insanlarla çeşitli şekillerde işbirliği yapmasını gerektirmiştir. Toplumu oluşturan insanlar kendi uzmanlık alanlarında ürettikleri ürünleri uzun yıllar takas yoluyla değiş tokuş yaparak giderlerini karşılamışlardır. Bunun değişik sorunlara neden olması üzerine üretilen ürünlerin elden ele dolaşabilmesini sağlamak amacıyla ortak bir uzlaşmayla bir alış veriş aracı olarak dinar oluşturulmuştur. Böylece işbirliğiyle oluşturulan otorite-devlet ekonominin, işleyişini sağlamak amacıyla önemli bir adım

¹³⁸ Deştekî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1123.

atılmıştır. Deşteki Dinar'ın ihtiyaç haline gelişini şöyle bir örnek üzerinden anlatmıştır. Bir şehirdeki iş kollarından “Terzi her gün ekmekçiye ihtiyaç duyar, oysa ekmekçi yıl içinde belki bir kez terziye ihtiyaç duyar. Bu nedenle, işbirliğiyle bir şeyin değişimi mümkün olmayacak, her biri işlerini değiştirecek ortak bir değere ihtiyaç duyacaktır. İşte bu değer, dinar olarak belirlenebilir.”¹³⁹

5.3.2.1.2. Şeriat

Sözünü ettiğimiz işbölümlerine göre ortaya çıkan ürünlerin alış verişi için oluşturulan dinar, normal şartlarda işbirliğinin oluşturacağı sorunların çözümü sağlamıştır. Bundan dolayı dinara “sessiz âdil (âdil-i sâmit)”, insânî ilişkilerde aracı olarak adaleti gerçekleştirdiği için de “aracı âdil (âdil-i mütevassıt)” denilmektedir. Dinar normal şartlarda taraflar arasındaki adaleti sağlamaktadır. Ancak toplum içinde zaman zaman hak ettiğinden daha fazlasını isteyen zorba tabiatlı kimseler de çıkabilmektedir. İşte böyle bir durumda adaletin sağlanması için adaleti dinar adına uygulama yapabilecek bir otoriteye ihtiyaç oluşmaktadır. İşte bu otorite sultan tarafından temsil edilir ki, onun bu özelliğinden dolayı sultana “konuşan âdil (âdil-i nâtik)” denilmektedir. İşte sözünü ettiğimiz süreçlerin sağlıklı bir şekilde uygulamaya konulabilmesi için sultanın da tabi olması gereken ilkeler bütünü olması lazımdır ki o da şeriattır. Yani ahlak filozofları adaletin tecellisi için; şeriat, dinar ve sultan üçlünün vazgeçilmez unsurlar olduğu kanaatindeyler.¹⁴⁰

5.3.2.1.3. Sultan

İnsanın sosyal bir varlık oluşu nedeniyle diğer insanlarla işbirliği yapmış olması, diğer konuların yanında özellikle siyasi anlamda çok önemli gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, ailelerin teşekkülünden devletlerin oluşumuna, büyük orduların kurulmasından kültür ve medeniyet alanında büyük işlerin yapılabilmesine vesile olmuştur. Öte yandan insanoğlu karşı cinsiyle evlenerek bir aile kurarken, doğan çocuklar vasıtasıyla toplum sürdürülebilir hale gelmiştir. Bunun yanında toplum kendi kültürünü de sonraki nesillere aktararak maddi ve manevi birikimlerini yaşatmayı ve geliştirmeyi sağlamıştır. Yine insanların oluşturduğu

¹³⁹ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-Ameliyye”, 2/1123.

¹⁴⁰ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-Ameliyye”, 2/1123; ayrıca bk. Musakhanov Orkhan Taş Enes, “İslâm Siyaset Düşüncesine Süfi Gözüyle Bakmak: Hilyetü'l-Evliyâ'da Halife Ömer b. Abdülaziz”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies* 7/1 (2021), 247-249; Karagözoğlu, “Ahlâk Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn-i Miskeveyh'te ‘Adalet’ Kavramının Siyasi Yansımaları”.

işbirliği, toplumun güvenlik sıkıntısını gidermek amacıyla asker, polis, jandarma gibi güvenlik birimlerinin oluşumunu sağlamıştır. Böylece toplumu oluşturan bireyler kendi aralarında güven içinde yaşama imkânı buldukları gibi aynı zamanda başka toplumların saldırıları konusunda kendilerini güven içinde hissetme imkânı bulmuşlardır. Bu işbirliğiyle, oluşabilecek çeşitli anlaşmazlıkları çözmek ve muhtemel sorunların oluşmasını önlemek amacıyla kendi aralarında bir yönetici seçmeye karar vermişlerdir. Bu yönetici, toplumu oluşturan bireyler veya gruplar arasında çıkabilecek muhtemel anlaşmazlıkları şariat/kanuna göre çözeceğini benimsemiştir. Böylece gerek yönetici ve gerekse diğer insanlar nasıl bir suç işlerlerse nasıl bir cezaya çarptırılacaklarını bilerek ona göre hareket etmişlerdir.

Sultan'ın kim olacağı konusuyla ilgili olarak Deşteki'nin değerlendirmesi şöyledir: “Toplumu oluşturan insanların çoğunun, muhtemel tehlikeleri öngörebilmesi, karşılaşılan sorunların nasıl çözüleceğini bilmesi, toplumun gidişatına göre yeni kuralların belirlenmesi gibi önemli konulara aklının ermesi mümkün değildir. Bundan dolayı sultanın ilahi bir vahiyle desteklenmesi gerekir, hatta bu durum bir peygamberin gönderilmesini gerektirir ki bu kurallar düzgün bir şekilde tesis edilebilsin. Her dönemde şehir düzeninin kurulması için peygamberlerin varlığına ihtiyaç yoktur; onların yasalarına ve bunların uygulanmasına ihtiyaç vardır. Peygamberler, Allah'ın halifeleridir ve mutlak yönetim sahibidirler. Her dönemdeki yönetim de onların haleflerine aittir. Her dönemde peygamberin halefinin, kendi dininin ayrıntılarını bilen, emir ve yasaklarının hükümlerine hâkim, bu emirlerin maksadını anlayabilen, dinin kaynağından hüküm çıkarma yeteneğine sahip ve nesnelerin gerçek özelliklerine dair bilgisi olan biri olması gereklidir.” Bu değerlendirmeler Müellifimizin Şii eğiliminde oluşunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda sultanın kim olacağı konusundaki değerlendirmesi onun diğer ahlak filozoflarından farklı bir kanaate sahip olduğunun göstergelerindendir.¹⁴¹

5.3.2.1.4. Sevgi

Bahsi geçen işbirliğinin ideal anlamda sağlanması için kanun korkusu veya sultanın baskısı nedeniyle yerine getirilmesi bir yere kadar sürdürülebilir. Çıkarını ön plana çıkaranlar veya bozguncu yapıya sahip olanlar fırsat bulduklarında suhuletle işleyen yapıyı kötüye kullanabilirler. İşte bunun gibi sorunların ortaya çıkmaması veya ideal anlamda bir yapılanmaya gidilmesi için müellifimiz toplumu oluşturan bireyler

¹⁴¹ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1123.

arasına sevgi bağının yerleştirilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Böylece insanlar bu sevgi bağı sayesinde bir taraftan birbirlerine karşı daha hoşgörülü ve tahammül edilebilir bir tavır içinde olacaklardır. Bir taraftan da Yüce Yaratıcı'nın gönderdiği İslam'dan esinlenerek oluşturulan şeriatın gereklerini içtenlikle yerine getireceklerdir.

142

5.3.2.2. Şehir/Ülke Yönetimi

Bu bölüm 4 alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, Sultan'ın görevleridir. İkincisi, Sultanın hizmetkârlarının görevleridir. Üçüncüsü, Sevgi üzerinedir. Dördüncüsü de insanların birbirleriyle nasıl ilişki kuracağı konusuna dairdir.

5.3.2.2.1. Sultan'ın Görevleri

Deşteki devlet yapılanmasında dinar ve şeriatla/yasayla birlikte Sultan'ı adaletin tesisi için vazgeçilmez üçlü olarak görmektedir. Ancak yine de bunlar arasında da önem sırasına göre bir mukayese yapmak gerekirse ilk sırada Sultan'ın, sonra Şeriat'ın daha sonra da Dinar'ın olduğu söylenebilir.

Yönetici için de halife, imam gibi ifadelerden ziyade daha çok Sultan ve devlet için de Mülk/saltanat kelimelerini kullanmaktadır. Bu durum, müellifimizin içinde yaşadığı 16. Asırda devletlerin genellikle saltanat düzenine göre yapılanmış olmalarıyla izah edilebilir.

Eserde insanların bir araya gelerek oluşturduğu şehirlerin türlerinin sonsuz olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunlar incelendiğinde 4 kategoride sınıflandırmanın da mümkün olduğu dile getirilmektedir, bunlar sırasıyla:

1. Erdemli Şehir: Bu şehirde yaşayanların bir araya gelmelerinin sebebi mutlu olma ve kötülükleri ortadan kaldırmalarıdır.

2. Fasık Şehir: Bu ülkede yaşayanlar düşünce gücünü kullanmakta iseler de, bu gücü diğer kuvvetlerin hizmetine vermişlerdir. İşte bu durum fâsık şehirde yaşayanların bir araya gelmelerinin sebebini oluşturmuştur.

3. Sapkın Şehir: Bu şehirde yaşayanların bir araya gelme sebepleri, görüşlerinin bâtıl itikat üzerinde uyuşmasıdır

4. Cahil Şehir: Bu ülkede yaşayanları bir araya getiren ana unsur, düşünce gücü değil, öfke ve şehvettir.

¹⁴² Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1124.

Bunların içinde en şerefli olan Erdemli Şehir olup sultanın **10 hususu** göz önünde bulundurması gerekmektedir:

Birincisi, öncelikle yönettiği şehirlerden erdemli olanı seçip, sakinlerini araştırarak o şehirde gerekli olan temel unsurların mevcut olup olmadığını bilmelidir. Bu temel unsurlar beş tanedir:

1. İlk olarak erdem sahipleri, yani bilginler, fakihler, hakimler, hekimler, mühendisler, şairler, yazarlar ve gökbilimciler;

2. Cesareti ve gücü olanlar;

3. Tarımla uğraşanlar;

4. Tüccarlar;

5. Zanaat sahipleridir.

Sultan araştırmasını tamamladıktan sonra her grubun sayısını belirleyerek bu sayıyı şehir sakinleriyle orantılamalıdır. Eğer her bir grubun sayısı, şehrin ihtiyaçlarını karşılıyorsa bu yeterlidir; eğer bir gruptan eksiklik varsa veya yeterli sayıda birey yoksa o zaman diğer şehirlerden o grubu artırmak üzere talepte bulunmalıdır.

İkincisi, Sultan şehrin temel unsurlarını sağlamayı bitirdikten sonra, iyiyi kötüden ve yaratılışın her sınıfından ayırt etmeye başlar ki bunlar beş tanedir. Diğer bir ifadeyle şehrin sakinleri ahlaki unsur dikkate alındığında şöyle sınıflandırılabilir:

1. Tabiatı itibarıyla iyi olanlar: Deştêkî'nin bu kategoriye yerleştirdiği insanlar, yaratılış itibarıyla iyi ve etrafına faydalı olmaya çalışan kimselerdir. Bunlar, âlimler, şeyhler, arifler gibi daha çok ilim ve irfan ehli olan kimselerdir. Genellikle filozoflar, yöneticilerin bu sınıftaki insanları kendilerine yakın tutmaları gerektiğini tavsiye etmektedirler. Müellifimize göre bunlar, Allah'ın seçilmiş kulları olup, ezeli feyzin iniş yeri ve ebedi inayetin gözetim altında tuttuğu kişilerdir.¹⁴³

2. Tabiat itibarıyla iyi olmakla birlikte, iyilikleri başkalarını etkilemeyen kimselerdir. Bu grupta yer alanlar, birinci tabakadan daha alt bir seviyededirler. İlk tabakadakilerin yetkinliği başkalarını irşad etme ve Allah'ın ahlakıyla ahlaklanarak zirve seviyesi ulaşmıştır. Bu ikinci tabakanın her ne kadar yetkinlikleri varsa da, başkalarını yetkinliğe ulaştırma hususunda eksiktirler. Bu tâifeye saygı duymak ve onların geçimlerini sağlamak gerekir.

¹⁴³ Deştêkî-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 306.

3. Tabiat itibariyle ne iyi, ne de kötü olanlardır. Bu tâifeye şefkatle davranmalı ve kötülüklerden uzak kalmalarına çalışmalıdır.

4. Tabiatı itibariyle kötü olanlar ve kötülükleri başkalarını etkilemeyenlerdir. Devlet başkanları bu tabakada yer alan cemaati uyarmalı, eleştirmeli ve başkalarına zarar vermelerini önlemek için kendilerini gözetim altında tutmalıdır.

5. Kendi kötülükleriyle başkalarını etkileyenlerdir. Bu tabakada yer alanlar, yaratıkların en aşağısı olup birinci tabakanın zıttı durumundadırlar. Bunlardan ıslahı mümkün olanları terbiye ve tehzîb etmeli, iyileşme ümidi olmayanların ise kötülükleri yaygın olmazsa devlet başkanı bunları idare etmelidir. Eğer kötülükleri genelleşirse onlara çeşitli cezalar uygulayarak kötülüklerini uygun bir tarzda önlemelidir.

Düşünürümüzün bazı değişiklikler ve ilavelerle Tûsî'yi takip ederek belirttiği ve insanları “tabiatları itibariyle iyi ve kötü oluşlarına göre” tasnif ettiği bu tabakalardan birincisini izah ederken bunların “şariat âlimleri, tarikat şeyhleri ve hakikat arifleri” olduğunu ifade etmesi Tûsî’de bulunmayan bir izahtır. Deşteki’nin bu yorumundan, onun düşündüğü cemiyette ilim adamları ve mutasavvıflara çok büyük önem vermek gerektiği anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü: Şehir sakinlerinin rütbelerini belirlemeyi ve onları birbirlerine bağlamayı bitirdikten sonra, erdemliler için dua ve gelirler; tüccarlar için sermaye; çiftçiler için tohum ve çift sürme makineleri ve profesyoneller için malzeme ve aletler gibi geçim kaynaklarını gözetlemelidir.

Sonra bir bürokrat görevlendirip, her sınıf hizmetkârın neye ihtiyacı olduğunu tahmin etmesini ve kendisine kanıtlamasını emretmelidir. Daha sonra bu bürokrat, her sınıfın başkanlarını, tebaasından her birinin geçim araçlarından neye sahip olduğunu yerine getirmeleri için organize eder. Sonra bürokrat, her sınıfın neye ihtiyacı olduğunu tahmin etmesi için bir başka görevliye emir verir, ardından meslekleri için bir eleştirmen atar ve ardından tahminleri ve muhtaçların başlarını ona sunar. Bürokrat, muhtaçların sayısını ve ihtiyaç duydukları şeyin miktarını dikkate alır ve topladıktan sonra Sultan'a sunar ve eğer öğrenirse, bürokrat ödediği kendi parasından ona tazminat öder ve bunu böler ve her sınıfın başına, tebaasının muhtaçlarının başkanlarının sayısına eşit olanı öder, böylece başkanlar kendi paylarını bireysel tebaalarına bölerler.

Bunun amacı, toplumun yıkımına yol açan bozulmaların kapısını tıkamaktır. Eğer bir çiftçi tohumlarını ve çift sürme aletlerini kaybederse, üretimin kesintiye

uğraması kaçınılmazdır, bu da bir toprak parçasını kesintiye uğratar, bu da şehre ulaşan gıdayı azaltır ve bu ne kadar çok olursa, o kadar çok kesintiye uğrar ve bu, yüksek fiyatlara yol açana kadar devam eder ve yüksek fiyatlar, gizlenmediği gibi, her geçen gün artan ihtiyaçlara yol açar ve bu, diğer tüm kesintiler için aynıdır.

Dördüncüsü; toplumu oluşturan kesimlerin geçimlerini düzenledikten sonra, inançlarını, dini bağlılıklarını ve ağırlıklı olarak neyi okuduklarını ve takip ettiklerini gözetlemelidir. Toplumun kanaat önderleri Sultan'ın her sanatı teşvik ettiğine onları inandırmak için casusluk yapmalıdır ki kimse sanayi ürünlerini gizlemesin.

Eğer yozlaşmış bir öğreti ya da itibarsız bir bilim bulursa, ıslah edilmelerini emretmeli ve eğer doğruluğa dönerlerse, öyle olsun; aksi takdirde, mükemmel bilgeliğin gerektirdiği gibi, ilk olarak ibadetlerini geri getirerek, ikinci olarak aşağılayarak ve uzuvlarını keserek, üçüncü olarak da kitaplarını gözden düşürerek ve yakarak onları terbiye etmelidir.

Beşincisi: Ütopayı düzenlemeyi bitirdiğinde, krallığının geri kalan şehirlerini gözetleyecek ve her birine şehrin reformunda kendisine yardımcı olması için bir vekil atayacaktır.

Altıncısı; Toprak varlıklarını korumak veya yatırım yapmak, inşa edilebilir arazileri tesviye etmek, nehirleri kazmak, sulamak ve madenleri çıkarmakla yakından ilgilenmelidir.

Şirketlerinin geçim kaynaklarını onlar için sahip olduğu varlıklardan değerlendirmeli ve saf para varlıklarını onlara emanet etmemelidir, çünkü bu, bilen herkes tarafından iyi bilindiği gibi zararlı ve yozlaşmıştır, ancak geçim kaynaklarının varlıklarını ihmal etmemeli ve onları lütfundan ve bağlantısından koparmamalıdır.

Harcamanın özel gelirlerden olmasını sağlamak için her türlü çabayı göstermelidir, çünkü şehrin vergilendirilmesi saltanatın gerçekliğiyle çelişir, çünkü zengin adam vergiyi ödemeye zorlanırsa, tebaanın mallarını yok etmemek için her türlü özeni göstermelidir, çünkü bunun zararı öbür dünyada kendisine yol açar. Yiyecek, silah ve savaş makinelerini saklamaya çok dikkat etmelidir ki, zaman zaman bir düşman ortaya çıkarsa veya bir felaket gelirse, kralının düzeni bozulmasın.

Yedincisi; Sultanın Saygınlığını korumalıdır, çünkü saltanatın devamlılığında en yararlı şey budur ve bu da şu konulara dikkat edilmesini gerektirir:

1. Hadlerde ve hükümlerde müsamahayı terk etmek, sınırların ve hükümlerin uygulandığı kişi herhangi bir durumda ve herhangi bir zamanda olsa bile, ancak akıl ve yasa birini kısıtlamayı gerektiriyorsa, ona başvurur ve onu zorlamaktan yana olan kimsenin şefaatinin asla duymaz.

2. Sorgulayıcıların ihtiyaçlarının giderilmesinde itidale dikkat etmektir ve bu konudaki evrensel yasa, sorgulayıcıya ve istediği şeye dikkatle bakmaktır ve eğer istediği şey onun için gerekliyse ve onu kaybedecek olursa İsteddiği şey kendisi için gerekli değilse, ancak bir şehveti ya da yozlaşmış bir beklentiyi yerine getirme arzusuyla hareket ediyorsa, geri çevrilmelidir.

3. Rütbesine yakışmayan hiçbir şeye meşgul olmamalıdır.

4. Zinaya karşı her türlü tedbiri almalı ve eğer başına gelirse, onu tedavi etmekte acele etmeli, gizli tutmalı ve gizliliğini abartmalıdır, çünkü aşık doğası gereği sevgilisine itaat eden boyun eğmiş bir kişidir ve en çirkin şey Sultan'ın başkalarına boyun eğmesidir.

5. İnsanların arasına çok fazla girmemelidir, sadece anlayışlı olanlarla iletişim halinde olmalıdır.

Sekizincisi; Şehvani zevklere aşırı düşkün olmamalıdır, çünkü bu saltanatın yıkılışına yol açacak üç şeye davetiye çıkarır.

1. Saltanata/yönetime karşı ilgisizliğe,

2. Tebaanın ve askerlerin zevk ve sefaya dalarak savaş ve sıkıntılı işlerden uzak kalmalarına,

3. Tebaanın arzularının peşinde koşması gibi, geçim kaynaklarının yok olmasına yol açar, çünkü elde ettikleri kazançlar, arzularının ateşini söndürmek bir yana, ihtiyaçlarının çoğunu bile karşılamaz.

Dokuzuncusu; Sultanın sistemi düzenli ise, birkaç şey yaparak sürdürülebilirliği korumalıdır:

1. Asker sayısını arttırmalı, özellikle de cesur olanları.

2. Askerlerin kalplerini birbirleriyle ve hepsini kendisiyle birleştirmek, böylece varlıkları aynı olan tek bir vücut gibi olur, çünkü askerler hepsinin gücüne sahip tek bir

kişi gibi olur - ve bu birleşmenin yolu, kitabın sonunda bahsedeceğimiz gibi, işlerden ve suçluluğa neden olan şeylerden kaçınma yükümlülüğüne uymaktır.

3. Hanedanı ıslah etme ve Sultan'ın işlerinde ihmalkârlıktan kaçınma konusunda uyanıklık ve gayret. Gaflet, yönetimin bozulmasının en büyük nedenidir.

4. İsyanında kendisine itaat etmeyen bir asiye hoş görmemeli, özellikle kralına yakınsa ve özellikle onunla arasında kraliyet düşmanlığı varsa, ya onu itaate döndürmeli ya da yok etmelidir.

Onuncusu; Din uğruna olmayan bir savaşı başlatmamaktır. Ancak yine de savaş kaçınılmaz olursa birkaç şeye dikkat etmelidir:

1. Rakibin durumu hakkında casusluk yapın ve sayılarını, cesur adamlarının sayısını, teçhizatlarının miktarını ve dışarı çıkma amaçlarını öğrenmeye çalışın.

2. Savaş konusunda yakın arkadaşlarından ve savaşlara katılmış ve büyük askerler arasında güvendiği tüm sağlam yargı sahibi kişilerle istişare etmelidir, zayıf fikirli kişilerle değil. Eğer bir şey hakkında karar verilirse, hasmın bilmemesi için gizlenmelidir ve onu terk ettikten sonra gizlemenin yolu, ona veya zıddına göre hareket etmemektir, çünkü bir şeyi işaretinden çıkarmak mümkün olduğu gibi, işaretine zıddından da çıkarmak mümkündür.

3. Düşmanı küçümsememek ve ona karşı tamamen hazırlıklı olmaktır.

4. Tam olarak hazırlanmadan ve askerlerinin anlaşmasından emin olmadan savaşa gitmemelidir.

5. Eğer düşmana yakınsa, savaşta acele etmemeli, önce düşmanı uzlaştırmaya ikna etmeye çalışmalıdır. Bunu yapamıyorsa, pervasızlıktan ve bizzat savaşmaktan kaçınmalı ve kendisini teşvik eden herkesi görevden alma ve onlara kur yapma konusunda uzmanlaşmalıdır, çünkü bu insanların umudunu güçlendirir ve onlara gayret için çaba gösterme ilhamı verir.

5.3.2.2.2. Bürokratların Sayısı ve Görevleri

Bürokratların 6 hususa dikkat etmeleri gerekir:

1. Her biri, kendisine tevdi edilen bir işe ilişkin bir bilgiyi en iyi şekilde geliştirmeye gayret etmelidir. Örneğin, danışman düşüncelerini netleştirip geçmiş sultanların haberlerini doğru bir şekilde araştırarak, danışmanlığını yaptığı konuda en

uygun kararları hızla alabilmelidir. Bakan, çeşitli toprakların gelirlerini, getirilerini ve mali kayıpların sebeplerini bilmek için güvenilir kişilerden bilgi toplayarak, köklerinden yarar sağlamalıdır. Böylece, sultanlık mülklerini ayırt etme konusunda deneyim ve bilgi edinmelidir ki, bakanlığın anlamı ancak bu şekildedir. Sayman, az zorlukla çok fayda sağlayan, iyi hesaplanmış ve ciddi bir şekilde kontrol edilebilen bazı önemli kuralları ezberlemeye çalışmalıdır; yazman ise, yazı yazma becerisini geliştirmeli ve hız kazanmalıdır. Diğerleri için de benzer bir yaklaşım izlenmelidir.

2. Her çalışan, bağlı olduğu işin başında durmalı ve işini düzgün bir şekilde takip etmelidir.

3. Birisi, sultanlık işlerinden bir konuda görev alıyorsa, hemen sultanı çağırmamalıdır; bunun yerine, kendisine verilen işi mükemmel hale getirmeye odaklanmalı ve bu bağlamda olumlu şeylere yönelip, olumsuz durumlardan kaçınmalıdır. Bu, sultan tarafından sevilmesine ve istenmesine yol açar. Eğer sultan onu sever ve talep ettiğinde, çalışanın mümkün olan yararları istemesi gerekmektedir. Herhangi bir çalışanın bu yöntemle hareket etmesi gerektiği unutulmamalıdır; çünkü bu, işin sürekliliğini artırır ve faydayı çoğaltır.

4. Sultan'ın yanında bulunan hizmetkârlar, kendilerinin çok değerli olduğunu düşündükleri durumlara karşı temkinli olmalıdırlar. Bu tür bir düşünce yanlıştır; zira onların güç kaynağıyla olan ilişkileri, bizim kıyafetlerimizle olan ilişkimize benzer. Bu tür bir açgözlülük, toplumda hizmet kalitesinin düşmesine yol açabilir; bu da hizmetin kötüye gitmesine ve sonuçta kendi çıkarlarına zarar verebilir.

5. Hiçbir kimse, sultana hizmet etmeye başlamadan önce, hizmetkârların görgüsünü ve kendilerine verilen görevleri öğrenmelidir; hatta onlara hizmet edenlerden hizmet almalıdır.

6. Kendilerine yakınlık gösterenlere yaklaşılmalıdır; bunu aşırıya kaçmadan ve nazik bir şekilde yapmalıdırlar.

Bu, sultanların hizmetkârlarının temel âdâbıdır. Genel olarak, sultanlara yakınlığın büyük tehlikeleri ve önemli faydaları olduğu anlaşılmalıdır. Onlardan yalnızca düzgün bir yaşam ve bolca akıl ile yararlanılabilir; bu nedenle akıllıca yaklaşmak gerekmektedir.

5.3.3. Sevgi Üzerine

Deşteki, “sevgi”yi şehir/ülke yönetiminin önemli ayaklarından birisi olarak zikretmektedir. Amelî hikmet’in her üç aşamasıyla varılmak istenen hedefin insanın mutluluğu (saadet) olduğunu dikkate aldığımızda müellifimizin sevgi’ye neden bu derece önem verdiği anlaşılacaktır. Bilindiği gibi insanın mutlu olabilmesinin yolu sevgi denilen duygunun sağlıklı bir şekilde yaşanabilmesinden geçer. Bundan dolayı Deşteki sevginin ne olduğunu, sevgi türlerini, nasıl azalır nasıl artırılabilceğini eserinde dile getirmektedir. Bütün hedef kişinin mutluluğu olduğuna göre şimdi ayrıntılara geçebiliriz.

Öncelikle sevginin ne olduğunun iyi bilinmesi gerekir. Bundan dolayı müellifimiz aslında kavranması kolay bir kavram olduğunu zikrederken sevginin anlaşılabilmesi için kişilerin davranışlarının iyi gözlemlenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir. “Bil ki, sevgi, kavranması kolay bir kavramdır ve sosyal ihtiyaç açısından insan davranışlarının gözlemlenmesiyle ortaya çıkar.”

İyi bir gözlemci sevgi mefhumunu kişinin davranışlarından anlayabilse de insanların birçoğu bunu anlamakta zorlanırlar. Sevgi olarak bildikleri bazı hususlar aslında kınama vesilesi olabilmektedir. Konuyla ilgili olarak Deşteki, “Herhangi bir sevgi, sahibinin üzerinde belirlediğinde ve bu sevginin sebebi sorulduğunda eğer o kişi kamu önünde bunu itiraf etmekten utanç duyuyorsa, bu sevgi kınanır.”

Müellifimiz Sevgiyi azaltan veya artıran durumların olduğunu dile getirmektedir. Bu durumu da şöyle ifade etmektedir: “Diğer taraftan, övgüye değer sevgi türleri vardır ve insanların bu sevgi türünü doğuran ya da yok eden işler yapmaları mümkündür. Her iki tür de açıktır ve çoğu insanın diliyle ilişkilidir. Genel kural şudur: Dinleyende nefret uyandıran ya da konuşanı ondan uzaklaştıran her kelime, ya da konuşanın düşmanı için duyduğu sevgi ya da konuşanın, muhatap olanların sevdiği kişilere karşı düşmanlığına dair her ifade, ya da kelimenin şekil veya telaffuz açısından hoş olmayan bir durumu varsa, bu, sevgiyi azaltan bir durumdur. Bunun zıttı olarak, yukarıda belirtilenlerin tersine işaret eden her kelime, sevgiyi artıran ve devam ettiren bir duruma işaret eder. Ayrıca, tartışma (kavga) da sevginin en büyük yok edicilerinden

biridir ve buna karşı dilimizi korumamız önemlidir. İşte sevgi meselesi hakkında söylenecekler budur.”¹⁴⁴

İnsanın sosyalleşmesi bir taraftan ihtiyaçlarını temin etmesine imkân sağlarken bir taraftan da kendimizin dışındaki kişilere tahammül etmeyi de gerektirir. Son zamanlarda bireysel özgürlüğün ön plana çıkmasıyla insanların giderek kabuğuna çekilmelerinin arkasında yatan sebep biraz da sözünü ettiğimiz bu tahammül gerçeğidir. Bundan dolayı insanların bir arada yaşamasını sağlayan itici gücün çıkarlar veya yasa zorlaması gibi kişinin içinden gelen bir duygu değil de dışarıdan yapılan zorlamalar olması, birlikteliğin giderek sıkıntılı bir hale dönüşeceğini gösterir. Böyle bir durum da hiç kuşkusuz toplumun huzurunu kaçıracaktır. Amelî Hikmet önerisiyle toplumun saadet içinde yaşaması hedeflendiğinden bu işi kalıcı hale getirmek veya kalıcılığını engelleyen faktörleri ortadan kaldırmak için Sevgi gücünden istifade etmek gerektiği düşünülmüş olmalıdır.

5.3.4. İnsanlar Birbirleriyle Nasıl İlişki Kurmalıdır?

Şehir/ülke yönetiminin bir başka önemli ayağı ise, insanların birleriyle nasıl ilişki kuracağı sorunudur. İnsanın diğer insanlarla bir arada yaşaması, doğal olarak yeni yeni bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Normal şartlarda tek başına yaşayanlar kendi konfor alanları çerçevesinde hayatlarını sürdürürken başkalarıyla birlikte yaşamaya başlaması ister istemez bir taraftan konfor alanlarından fedakarlık yapmalarını gerektirdiği gibi bir taraftan da diğer insanların sorunlarını üstlenmeyi veya paylaşmayı gerekli hale getirmektedir. Yani kişinin başkalarıyla hayatını paylaşıyor olması, hayatına ilave katkı sağlasın diye girişilen bir teşebbüs iken yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bundan dolayı ahlakçı filozoflar birlikteliğin sağlanması sürecinde diğerleriyle nasıl ilişki kurulması gerektiğini öncelikle bir gündem konusu haline getirmişlerdir. Daha sonra bu konuda çaba sarf ederek davranış modelleri geliştirmeye çalışmışlardır. İşte bu bölümün eserdeki varlık sebebi budur. Konuyla ilgili eserde önerilen çözümler ise, üst konumdakilerin alt konumdakilere nasıl bakmaları gerektiği gibi alttakilerin de üsttekilere saygı içerikli bir bakış açısına sahip olmaları gerektiğini dile getirmeye çalışmışlardır. Deşteki üst konumdakilerin alt konumdakilere bakışıyla ilgili “Üst konumdaki bireylerin, alt konumdaki bireylerle şefkatle ilişkide bulunmaları gerekir ve onlara, kendi güçlerinin bir yansıması olarak bakmalıdırlar; çünkü alt konumdaki bireyler, aslında onlarla eşittir.” Sözleriyle işin gerçek yönünü

¹⁴⁴ Deşteki-Şirâzi, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1131.

ortaya koymaktadır. Aynı zamanda alttakilerin bakışıyla ilgili olarak ise “Alt konumdaki bireyler de, üst konumdaki bireylere saygı göstererek ve onlara tabi olarak davranmalıdırlar; zira üst konumdaki bireyler, alt bireyler için birer baba gibidir.” Böyle bir bakış açısına sahip olmaları gerektiğinin mantığını ise şöylece ortaya koymaktadır: “Herkesin, sevgi kurallarını ve adalet ilkelerini benimsemesi gerekir; bu, işlerimizi düzenli hale getirir ve mutluluğumuzu sürdürebilir.”¹⁴⁵

¹⁴⁵ Deşteki-Şirâzî, “el-Hikmetü'l-‘Ameliyye”, 2/1132.

SONUÇ

Pratik felsefenin ilgilendiği alanlardan biri olan Amelî Hikmet, İslâm felsefecilerinden Meşşâî ekole mensup olanlar tarafından ele alınmıştır. 1462 yılında Şiraz şehrinin Deşteköyünde yine bir âlim Sadreddîn-i Deştekö'nin oğlu olarak doğan Mîr Gıyâseddin Mansûr, diğer alanların yanında felsefe alanında da çok sayıda eser vermiştir. Aklî ilimlerdeki başarısı nedeniyle *İnsanlığın üstadı*, *Üçüncü muallim ve Filozofların sonuncusu* olarak adlandırılan Deştekö, Tûsî'den beri süregelen ahlak alanındaki çalışmasını “Amelî Hikmet” başlığı altında ele almıştır.

Meşşâî felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde ahlaki konuları ele almıştır. İlk İslam filozofu olarak kabul edilen Kindî felsefeyi aklî, ruhî ve ahlâkî etkinlikler alanında insanı disiplin altına alıp olgunlaştıran bir bilgi dalı olarak görmüştür. Ahlakla ilgili dört eser kaleme alan Kindî, eserlerinde özetle insan nefsinin özelliklerini ve erdemli olmanın yollarını ele alış olup ayrıca kişinin üzüntüden nasıl kurtulması gerektiği hususunda da bilgiler vermiştir.

Fârâbî'nin ahlâk felsefesi, eğitim ve iyi davranışlardan oluşmuştur. Aynı zamanda eserlerinde kişinin son hedefinin ise mutluluk olduğunu vurgulamıştır. Ona göre insan mutlu olmak için yaratılmış ve sınırlı da olsa bu mutluluğu tek başına gerçekleştirme güç ve imkânına sahiptir. Fârâbî'ye göre gerçek ve en yüksek mutluluk bilgiyle aydınlanmaktır. Bu da insan aklının olgunlaşıp faal akılla irtibat kurması (ittisâl) ve evrensel bilgiyle aydınlanması olayıdır.

Farabi eserlerinde bireysel ahlak konusunu ayrıntılı olarak ele alırken aile ahlakı konusuna dolaylı olarak değinse de doğrudan değinmemiştir. Ancak el-*Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde *Siyâset-ül-Müdûn* kavramıyla ifade edilen şehir yönetimi konularına da değinir. Bu vesileyle aileyle ilgili konuları da ele almışsa da “Amelî Hikmet” konusu henüz bir sistem haline gelmemiştir. Ayrıca *Tahsîlu's-Saâde* adlı eserinde kişinin nasıl mutlu olacağı konusuyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Farabi'den sonra gelen Âmirî de el-*Emed Ale'l-Ebed* adlı eserinde selefi gibi bireysel ahlak ve siyaset konularını ele almıştır. İbn Sînâ ise diğer hususlarla birlikte ana hatlarıyla ev idaresi konusunu ele almıştır. Her ne kadar İbn Sînâ ev idaresi konusunu da ele almış olsa da “Amelî hikmet”i bir sistem haline getiren filozof Nasiruddîn Tûsî olacaktır. Tûsî'den önce olup *Tehzîbu'l-Ahlak* adlı eseriyle tanınan İbn

Miskeveyh “Amelî hikmet”in ikinci ayağı olan ev idaresini kısmen üçüncü ayağını ise ele almamıştır.

Tûsî *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eserinde ilk defa Amelî Hikmet’i bir sistem haline getirmiştir. Eserini üç bölümden oluşturan müellif ilk bölümünü “Tehzîbu’l-Ahlak”, ikincisini “Tedbîrû’l-menâzil” ve üçüncüsünü de “Siyâsetü’l-müdün”olarak adlandırmıştır. Araştırma konumuz olan Deşteki’nin eseri de dâhil olmak üzere Tûsî’den sonra kaleme alınan ahlak eserleri bu planı eserlerinde uygulamışlardır. Ancak gerek başlıkların isimlendirmelerinde ve gerekse bu başlıklar altında ele alınan konularda küçük de olsa değişiklikler olmuştur.

Devvânî, eserinin ikinci bölümünü “Tedbîru’l Menzil” olarak adlandırır. Tûsî’de menâzil şeklindeki isimlendirme bu eserde müfret hale getirilmiştir. Selefleri İbn Miskeveyh ve Tûsî gibi, Devvânî de dünya hayatının düzeni için “Kanun, siyasî yönetici ve servet” şeklinde üç şeyin gerekli olduğunu belirtmiştir: Kınalızâde de eserinde aynı üslubu tercih etmekle birlikte özellikle aile yönetimi hususunda Türk örfüne göre uygulama yapılması önerisinde bulunmuştur.

Asıl araştırma konumuz olan Deşteki’nin *Ahlâk-ı Mansûrî* adlı eserinin “el-Hikmetu’l-Ameliyye” adlı kısmı toplam üç makaleden oluşmaktadır.

Müellifin “Makale” adını verdiği ilk bölüm kendi içinde “Maksad” diye adlandırılan iki alt bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilki, “Güzel Ahlakın Unsurları” anlamına gelen “el-Usûlü’l-Ahlâkı-Fadıla” adını taşımaktadır. Bu başlık altında “Hikmet”, “Adalet”, “Şecaat” ve “İffet” konuları ele alınmıştır. Eserde ikinci maksad olarak adlandırılan ikinci kısım ise “Rezîletlerden Arındırılarak ve Fazîletlerle Donatılarak Nefsin Tezkiye Edilmesinin Kanunu Hakkında” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında nefsin tezkiye süreci ele alınmıştır. Bu konu beş madde halinde işlenmiştir. Birincisinde; nefsin özellikleri, ilgi duyabileceği hususlar ve verdiği vesveseler ile bunlardan korunmak için yapılması gereken konular üzerinde durulmuştur. İkincisinde; insanın zihni faaliyetleriyle ameli etkinliklerinin birbiriyle olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu ilişkiden çıkarılan sonuç, bir kimsenin Allah’ın hikmetleri, Peygamber kıssaları gibi pozitif şeylere yönelmesi amel boyutunda da olumlu neticeler vereceği şeklindedir. Diğer bir ifadeyle, nefsin rezîletlerden kurtulması için zihni olumlu şeylere yönlendirerek nefsin kötülüklerden arınma ameliyesine katkıda bulunmak gerektiği şeklindedir. Üçüncüsünde; kişinin rezîletlerden arınma

sürecinde sürekliliğin önemi konusu ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, nefisle mücadele ederken arada bir tavizkar tutum sergilenmesi bütün kazançların sıfırlanması anlamına geleceğini dile getirmiştir. Dördüncüsünde; yine nefsin tezkiye edilmesiyle ilgili söz konusu mücadele ameli boyutta yapılırken bir taraftan da bu çabayı destekleyici bilgilerin artırılması gerektiği konusu ele alınmıştır. Beşincisinde; bir kimsenin sözünü ettiğimiz süreçte sosyal kontrolün katkısını da iyi kullanması noktasındadır. Bu noktadan hareketle âlim olanlara uzlet tavsiye edilirken abid olanların toplum içinde olması tavsiye edilmektedir. İlk kısımda Deşteki, “Tehzîbu’l-Ahlak” konusu üzerinde durmasına rağmen bu tabiri diğer eserlerin çoğunda olduğu gibi ne başlıkta ne de konunun anlatımında kullanmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte ahlakın güzelleştirilmesine yönelik olmak üzere diğer eserlerde sözü edilen hususların bu eserde de ele alındığı belirlenmiştir.

Müellifin “Makale” adını verdiği ikinci bölüm ev yönetimi hakkında olup “Fî İlm-i Tedbîr-i Menzil” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm de yine “Maksad” adı verilen beş alt bölüme ayrılmıştır: İlki, ev ihtiyacının sebepleri hakkındadır. İkincisi, evin gelirlerinin ve mallarının nasıl değerlendirilip nasıl harcanacağı konusuyla ilgilidir. Üçüncüsü, karı-koca ilişkileri hususundadır. Dördüncüsü, ebeveyn-çocuk ilişkileri hakkındadır. Beşincisi ise, efendi-hizmetçi ilişkileri hakkındadır. Bu bölümde konuyla ilgili diğer eserlerde ele alınan konuların ele alındığı sonucuna varılmıştır. Bunun yanında Kınalızâde de sözü edilen çok evlilik (teaddüdü zevcât) yerine tek evliliğin tavsiye edildiği görülmüştür. Hatta bu durumun, delilleriyle birlikte savunulduğu tespit edilmiştir.

Müellifin “Makale” adını verdiği son bölüm ise, “Devlet Yönetimi İlmi Hakkında” anlamına gelen “Fî İlm-i Tedbîr-i Mülk”tür. Bu bölümde yine “Maksad” adı verilen üç başlık kullanılmıştır. Birincisi, “Şehirleşmenin Gerekliliği” başlığını taşımaktadır. İkincisi, “Devlet Düzeni ve İyileştirilmesi” başlığını taşıırken üçüncüsü ise, Devlet Unsurlarının Görevlileri (Bürokrasi) konusunu ele almaktadır.

Bu bölümde genel olarak bu tür eserlerde söz konusu edilen hususlar üzerinde durulduğu belirlenmiştir. Ancak devlet görevlilerinden “Sultan” konusu üzerinde durulurken, bu vazifeyi yapacak kişinin Ehl-i Beyt kökenli yani Peygamberimizin soyundan olması gerektiğinin savunulduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda bu bölümün başlığında yönetim anlamına gelen “Siyaset” kelimesi yerine “Tedbîr” kelimesinin tercih edildiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdiş 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut: y.y., 1351.
- Anar, Harun. *Celâleddin Devvânî-Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Arberry, A. J. Şîrâz: *Medînetü'l-evliyâ ve 'ş-Şuarâ*. Beyrut: y.y., 1967.
- Âsım Efendi. *Kâmus Tercümesi*. İstanbul, 1305.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya el-. *Fütûhu'l-Buldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesinde Mutluluk*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: y.y., 1937.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870) el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. ed. Muhammed Zühayr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Câbirî, M. Âbid el-. *Arap Ahlakî Aklı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *eş-Şihâh fi'l-luğa*. Kahire: y.y., 1376.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul, 1989.
- Çelebî, Kâtip. *Keşfü'z-zunûn*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869) ed-. *Sünenü'd-Dârimî*. ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârimî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. "el-Hikmetü'l-'Ameliyye". *Musannefatü Gıyâsüddîn Mansûr*. ed. Abdullah Nurani. 2/1103-1132. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengi, 2007.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. *er-Red 'alâ Hâşiyeti't-Tehzîbi'l-manṭık*, ts.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. *er-Red 'alâ Ünmûzeci'l-'ulûm*, ts.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. *İşrâku Heyâkili'n-nûr li-keşfi zulûmâtî şevâkili'l-gurûr*. ed. Ali Evcebî. Tahran: Miras Maktoob Yay., 2002.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. *Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3521/9, vr. 216-255*.
- Deşteki-Şîrâzî, Mîr Gıyâsüddîn Mansûr Hüseyinî. *Ta'dilü'l-mîzân*, ts.
- Devvânî, Celâleddîn. *Ahlak-ı Celali*. çev. Ejder Okumuş. İstanbul: Fecr Yayınevi, 2019.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889). *Sünenü Ebî Dâvûd*. ed. Muhammed Muhiddîn Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- el-Âmirî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf. *Kitabü'l-Emed 'ale'l-ebed*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Emiroğlu, İbrahim, Altunkaya, Hülya. *Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayınları, 2019.
- Fahri, Macid. *İslam Ahlak Teorileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî (ö. 339/950) el-. *el-Medînetü'l-fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001.
- Fîruzâbâdî, Ebu't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415). *el-Kâmûsu'l-Muhîd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.

- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111) el-. *İhyâü Ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 1989.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111) el-. *Mîzânü'l-'amel*. Kahire: y.y., 1965.
- Görkaş, İrfan. "Ahlak ve Siyaset Arasında Bir Felsefe: Aile". *Türkiye'de Aile Değerlerinin Bugünü ve Geleceği*. ed. Fatih Özkan. 63-82. Ankara: Nobel Akademik, 2022.
- Görkaş, İrfan. "Kindî Metafiziğinin Temel Kavramları". *Erdem* 81 (2021), 41-62. <https://doi.org/10.32704/erdem.2021.81.041>
- Göz, Kemal. "Kınalızâde'nin Aile Ahlâkına Bakışı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD)* 7/1 (2020), 1-25.
- Göz, Kemal. "Medînetü'l-Fâzıla Ekseninde Devlet-Utopia Toplum Tasarısı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD)* 11/1 (2024), 405-429.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî el-. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve 's-sâdât*. Tahran-Kum: y.y., 1390.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib (ö. 387/997) el-. *Mefâtîhu'l-'ulûm*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Battuta. *Sefernâme*. Tahran: y.y., 1337.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887). *Sünenü İbn Mâce*. ed. Şuayb vd. El-Arnâvut. Riyad: Dâru'r-Risale, 2009.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim (771/1369). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (711/1311). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin. *Tehzîbu'l-Ahlâk*. ed. Züreyk. Beyrut: 1966.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037). "Aile Siyasetine Dair Risale". *SosyoKültürel Değişme Surecinde Türk Ailesi*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037). *es-Siyâsetu'l-Menziliyye*, ts.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî (ö. 428/1037). *Uyûnü'l-hikme*. ed. Muvaffak Fevzî el-Cebr. Dimaşk: Dârü'l-Yenabi', 1996.
- İbnü'l-Belhî. *Fârsnâme*. ed. R. A. Nicholson G. Le Strange. London: 1921.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: 2006.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-a'şâ*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr.26900/3., ts.
- Karagözoğlu, Hümeýra. "Ahlâk Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn-i Miskeveyh'te 'Adalet' Kavramının Siyasi Yansımaları". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/2 (2009), 93-118.
- Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, ts.
- Kemmûne, İbn. "Ahlâk ve Siyaset Üzerine Düşünceler". çev. Mustakim Arıcı. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 167-188.
- Kınalızâde, Ali. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. ed. Ayşe Sıdika Oktay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

- Köse, Hızır Murat. “Siyaset”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kummi, Ahmet el-. *Hulasatu't-Tevarih*. Tahran: 1359.
- Kutluer, İlhan. *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Merçil, Erdoğan. *Fars Atabegleri: Salgurlular*. Ankara: 1975.
- Münzevî, Ali Nakî. *Fihrist*. Tahran: 1330.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim Kuşeyrî Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875). *el-Câmi'u's-şâhîh*. ed. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915) en-. *Sünenü'n-Nesâî*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Nev'îzâde, Atâî. *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*. İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., nr. 56., ts.
- Ocak, Hasan. “İslam Ahlak Felsefesinde et-Tedbîru'l-Menzil/Ev İdaresi Kavramı”. *Journal of Intercultural and Religious Studies* 6 (ts.), 85-118.
- Orman, Sabri. “İlm-i Tedbir-i Menzil Oikonomia ve İktisat. Ankara”. *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (I)*. 265-310. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Öztürk, Hüseyin. *Kınalı-Zâde Ali Çelebi'de Aile Ahlâkı*. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1990.
- Peker, Hüseyin. *Peker, H. (1998). Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları, Samsun*. Samsun: 1998.
- Rumlu, Hasan. *Ahsenü't-tevârih*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Shahbazî, Shapur. “*Shiraz (History to 1940)*”, *Encyclopedia Iranica (online erişim)*, ts. Erişim 12 Temmuz 2024
- Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd (ö. 687/1288) eş-. “eş-Şeceretu'l-İlahiyye ve Şehrezuri'nin Felsefesi”. *Resailu's-Şeceretu'l-İlahiyye fî Ulumi'l-Hakaiki'r-Rabb'aniyye*. thk. M. Necip Görgün. İstanbul: 2004.
- Şusteri, Seyyid Ziyâüddîn Nûrullâh b. Şerefiddîn Abdillâh b. Nûrillâh b. Muhammed Şâh el-Mar'âşî. *Mecalisu'l-Mü'minin*. ed. Seyyid Ahmed Abdümenâfî. Tahran: 1365.
- Tâhir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. ed. M. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye, 2016.
- Taş, Enes. *Fârâbî Ve İbn Sînâ'da Bireyleşme İlkesi Bağlamında Nefis-Beden İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Taş Enes, Musakhanov Orkhan. “İslâm Siyaset Düşüncesine Sûfî Gözüyle Bakmak: Hilvetü'l-Evliyâ'da Halife Ömer b. Abdülaziz”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies* 7/1 (2021), 243-261.
- Taşköprizâde, Kemâleddin Mehmed Efendi. *Mevzûât'ul Ulûm*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1975.
- Tatar, Tuba. *Abdülatîf Karamani'nin Adâb-ı Menâzil'ine göre menzil kavramının değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892) et-. *Sünenu't-Tirmizî*. ed. Ahmed Muhammed vd. Şakir. Mısır: Şirketü Mektebe, 1975.
- Turhan, Kasım. *Din-Felsefe Uzlaştıracısı Bir Düşünür, Âmirî ve Felsefesi*. İstanbul, 1982.
- Tûsî, Nasîruddîn. *Ahlâk-ı Nâsırî*. çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayınları, 2007.

- Uluç, Lale. *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar: XVI. Yüzyıl Şiraz Elyazmaları*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l Buldân*. Beyrut: Dâru Sadır, 1986.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed (1205/1791). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. ed. Komisyon. Kuveyt: Dâru'l-Hidaye, 1973.
- Zerkûb-i Şîrâzî, Ebü'l-Abbâs MuinüddinAhmed - Cevadî, İsmail Vaiz. *Şiraznâme*. Tahran: Bünyad-i Ferheng-i İran, 1350.